

Wybrane zagadnienia odpowiedzialności karnej za zbrodnie przeciwko ludzkości określone w art. 3 ustawy o IPN

Wstęp

W kręgu zagadnień poświęconych analizie problematyki ocen dotyczących odpowiedzialności karnej szczególne miejsce w nauce i na gruncie praktyki stosowania prawa karnego w Polsce mają czyny popełniane na masową skalę w związku z funkcjonowaniem w przeszłości dwóch systemów sprawowania władzy opartych na założeniach totalitaryzmu – faszyzmu i stalinizmu. Ten ich szczególny charakter jest nie tylko związany z tym, iż popełnione wówczas przestępstwa cechowały się wyjątkowymi rozmiarami z punktu widzenia na przykład liczby ich ofiar i dużym napięciem tych wszystkich elementów, które współczesne unormowania prawnokarne zaliczają do tzw. stopnia społecznego niebezpieczeństwa lub społecznej szkodliwości czynu¹. To, iż formułowane oceny dotyczące tych czynów, ich określenia oraz ustalenia zakresu odpowiedzialności karnej za ich popełnienie, zarówno w sferze normatywnej, jak i w ramach orzekania w konkretnych sprawach, wywoływały oraz nadal wywołują sporo zainteresowania i emocji, nierzadko wynika z przyczyn „pozaprawnych”. Często bywa tak, że owe emocje są związane z ocenami społecznymi opartymi na przykład na różnych poglądach politycznych, które wielokrotnie pozytywnie odnosiły się do wspomnianych wyżej sposobów sprawowania władzy, bądź też były wykorzystywane w ramach tak sprawowanej władzy. Nierzadko też problemy odnoszące się do ocen prawnokarnych czynów przestępczych związanych z tymi systemami wynikają z zagadnień dotyczących w ogóle dopuszczalności ścigania ich sprawców.

Obecnie nie ma już w zasadzie większych wątpliwości, iż obydwa systemy, traktowane jako totalitarne, posiadały wspólne cechy, które sprowadzane są do następujących elementów:

1. oficjalnej państwowej ideologii, obowiązującej wszystkich, zawierającej często elementy chiliastyczne, to znaczy elementy programu zbawienia świata;

¹ Zob. np. art. 1 ustawy z 19 IV 1969 r. – *Kodeks karny* (Dz. U. 1969, nr 13, poz. 94 z późniejszymi zmianami) [dalej: kk 1969 r.] i art. 1 § 2 oraz 115 § 2 ustawy z 6 VI 1997 r. – *Kodeks karny* (Dz. U. 1997, nr 88, poz. 553 z późniejszymi zmianami) [dalej: kk].

2. jednej masowej partii w pełni oddanej ideologii, splecionej z administracją państwową;

3. zmonopolizowanej lub prawie pełnej kontroli środków masowego przekazu;

4. sił zbrojnych i policji w pełni kontrolowanych przez partię i podporządkowaną jej administrację;

5. fizycznego i psychicznego masowego terroru policyjnego wymierzonego nie tylko w otwartych wrogów.

Ostatni z tych elementów – centralna kontrola i zarządzanie gospodarką – odnoszony jest w zasadzie wyłącznie do reżimów totalitarnych ukształtowanych w warunkach realnego socjalizmu².

Właśnie w tak uwarunkowanych systemach sprawowania władzy totalitarnej miały miejsce między innymi działania funkcjonariuszy państwowych, które charakteryzowały się masowością i były skierowane przeciwko poszczególnym ludziom lub grupom ludności, a u ich podstaw leżały określone motywy – najczęściej narodowościowe, polityczne, społeczne, rasowe lub religijne. Czyny te obecnie, także na gruncie polskiego prawa karnego, określane są jako zbrodnie przeciwko ludzkości. W niniejszym opracowaniu nie podjęto prób dochodzenia przyczyn popełnienia tych czynów. Zostaną natomiast zaprezentowane ogólne okoliczności, w jakich pojęcie to pojawiło się i ewoluowało w języku prawnym i prawniczym w Polsce. Nadto przedstawione zostaną elementy definiujące to pojęcie oraz zaprezentowane na przykładach przedmiotów śledztw zakończonych lub prowadzonych obecnie przez pion śledczy IPN przypadki poszczególnych zbrodni przeciwko ludzkości.

Punktem wyjścia do przedstawienia zagadnień związanych z odpowiedzialnością karną na gruncie polskiego prawa za czyny określane obecnie jako zbrodnie przeciwko ludzkości powinno być kilka uwag z zakresu aksjologii prawa, odnoszących się w szczególności do tych wartości, które legły u podstaw powstania i wprowadzenia do języka prawnego w Polsce omawianego pojęcia. Uwagi te przyczynią się do prawidłowej prezentacji tej problematyki w niniejszym opracowaniu.

Wprowadzenie w języku prawnym pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości w tym wypadku jest ściśle związane z jedną z idei leżących u podstaw przyjętego w danym systemie **sposobu rozliczenia czynów zabronionych mających miejsce w przeszłości**, co do których zachodziły wątpliwości nie tylko w kwestii sposobu wyciągnięcia konsekwencji karnoprawnych, ale i możliwości (celowości) samego faktu ukarania ich sprawców. Chodziło o czyny noszące znamiona przestępstw popełnionych przez przedstawicieli ustępujących (znoszonych) w różnych systemach reżimów państwowych, charakteryzujących się zbrodniczym sposobem oddziaływania na członków danej społeczności. Jak już wspomniano, do takich reżimów zaliczane są te, które oparto na totalitarnym sposobie wykonywania władzy – faszizm i stalinizm.

Niewątpliwie przyczyny pojawienia się pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości są związane z doświadczeniami ludzkości wynikającymi ze skutków II wojny

² Por. C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Boston 1965, s. 10, cyt. za: A. Turska, *Prawo państwa totalitarnego [w:] Prawo okresu stalinowskiego. Zagadnienia wybrane*, „Studia Iuridica” 1992, t. 22, s. 23.

światowej³. Dlatego też wartości, które leżały początkowo u podstaw unormowania tego pojęcia, są zupełnie inne niż te, które później doprowadziły do zdefiniowania jako zbrodni przeciwko ludzkości czynów popełnionych w warunkach systemu stalinowskiego. Faktem jest, iż definicja zbrodni przeciwko ludzkości, razem z definicjami pozostałych dwóch pojęć: zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko pokojowi, pojawiła się w akcie prawnym, na mocy którego wyciągano konsekwencje wobec zbrodniarzy faszystowskich⁴. Pamiętać należy jednak o tym, iż w przypadku ścigania zbrodni popełnionych w ramach totalitarnego systemu faszystowskiego filozofia ustalenia zasad pociągania do odpowiedzialności karnej sprawców tych przestępstw odzwierciedlała w istocie problematykę wyciągania konsekwencji prawnych głównie wobec funkcjonariuszy państwa przegranego w zakończonej wojnie – Niemiec hitlerowskich i pozostałych państw Osi. Jednocześnie warto zwrócić uwagę, że jednym z państw zwycięskich był Związek Radziecki, gdzie funkcjonował wręcz bliźniaczy wobec hitlerowskiego totalitarny system sprawowania władzy, charakteryzujący się masowymi przestępstwami o identycznych cechach jak te, które określono w zakresie pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości, na potrzeby pociągnięcia do odpowiedzialności karnej zbrodniarzy faszystowskich. Jednak wówczas – w sytuacji powojennej – nie było możliwości jakiegokolwiek dyskusji na ten temat. Stąd też refleksja nad tą definicją zbrodni przeciwko ludzkości, która wtedy po raz pierwszy przyjęła postać normy prawnej, ogranicza się w istocie do zbrodni tzw. nazi-stowskich popełnionych podczas II wojny światowej.

Wydaje się, że zamieszczenie w Statucie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego⁵ pojęcia definicji zbrodni przeciwko ludzkości miało jedynie na celu określenie zbioru czynów, które podlegały jurysdykcji tego sądu, a jednocześnie chodziło tu o czyny, które nie były zbrodniami wojennymi i przeciwko pokojowi. W praktyce chciano umożliwić w ten sposób pociągnięcie do odpowiedzialności sprawców zbrodni popełnionych przed 1 września 1939 r., a więc przestępstw niezwiązanych z naruszeniem na przykład Konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej (Dz. U. 1927, nr 21, poz. 161)⁶. Traktowane jako odrębne pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości nie miało większego znaczenia w wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego. Sąd ten, rozpatrując kwestię odpowiedzialności za przestępstwa popełnione przed wybuchem II wojny światowej, stwierdził iż: „Jeśli chodzi o zbrodnie przeciwko ludzkości, to nie ulega najmniejszej wątpliwości, że mordowano przed wojną politycznych przeciwników w Niemczech i że wielu z nich umieszczono w obozach koncentracyjnych

³ Na temat ewolucji na gruncie prawa międzynarodowego pojęć zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko pokojowi zob. L. Kubicki, *Przestępstwa wojenne i przeciwko ludzkości* [w:] *System prawa karnego. O przestępstwach w szczególności*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 134–149.

⁴ Definicje tych pojęć oraz wzajemne relacje między nimi zaprezentowano w dalszej części niniejszego opracowania przy omawianiu poszczególnych zagadnień interpretacyjnych.

⁵ Definicja zbrodni przeciwko ludzkości pojawiła się w języku prawnomiędzynarodowym po raz pierwszy w art. VI Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, stanowiącej załącznik do Porozumienia międzynarodowego w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej podpisanego w Londynie 8 VIII 1945 r. (Dz. U. 1947, nr 63, poz. 367).

⁶ Zwanej dalej Konwencją haską.

w warunkach strasznych i okropnych. System terroru był przeprowadzony na szeroką skalę i w wielu wypadkach był zorganizowany i systematyczny. Polityka prześladowań, represyj i morderstw dokonywanych w Niemczech przed rozpoczęciem wojny w roku 1939 na ludności cywilnej, podejrzanej o wrogie nastawienie do rządu, została przeprowadzona z całą bezwzględnością. Ponad wszelką wątpliwość zostało ustalone w tym samym czasie prześladowanie Żydów.

Dla stwierdzenia jednak zbrodni przeciw ludzkości czyny popełnione przed wybuchem wojny muszą być w związku lub w wykonaniu jakiejkolwiek innej zbrodni, która należy do jurysdykcji Trybunału. Trybunał wyraża zapatrywanie, że jakkolwiek straszna i okropna była wielka część tych zbrodni, nie zostało jednak dostatecznie udowodnione, że były one popełnione w wykonaniu lub w związku z taką zbrodnią. [...] Od wszczęcia wojny jednak w roku 1939 popełniano na szeroką skalę zbrodnie wojenne, które stanowiły także zbrodnie przeciwko ludzkości. Wszelkie zaś nieludzkie czyny inkryminowane przez akt oskarżenia, a popełnione po wszczęciu wojny, o ile nie stanowiły zbrodni wojennych, były dokonane w związku lub w wykonaniu wojny napastniczej i dlatego stanowią zbrodnie przeciwko ludzkości”⁷.

Zacytowany fragment uzasadnienia wyroku zawiera jednoznaczne wskazówki dotyczące dokonanej wówczas wykładni unormowania zawartego w Statucie. Te czyny, które wyczerpują znamiona zbrodni przeciwko ludzkości, a zostały popełnione po rozpoczęciu wojny, były jednocześnie zbrodniami wojennymi. Natomiast pozostałe czyny o tych samych cechach, popełnione przed rozpoczęciem wojny, nie podlegały jurysdykcji Trybunału z uwagi na to, iż nie były zbrodniami wojennymi.

Ustalone przez zwycięskie mocarstwa zasady odpowiedzialności dotyczyły, rzecz jasna, również czynów popełnionych na terenie naszego kraju. Uwzględniając realia historyczne tych zdarzeń, należy mieć na uwadze, iż w przypadku tej ostatniej kategorii czynów ich ocena prawnokarna oraz filozofia ich ścigania musiały uwzględniać fakt, że przestępstwa te były popełniane bądź to przez funkcjonariuszy państwa obcego – agresora w wojnie, bądź osoby (obywateli polskich) uczestniczące w funkcjonowaniu systemu państwowego stworzonego przez agresora. Okoliczności te w znacznej mierze wpłynęły na całokształt tych ocen decydujących o dopuszczalności i zakresie odpowiedzialności za zbrodnie, które na potrzeby niniejszej pracy będą określane jako nazistowskie⁸.

⁷ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w sprawie głównych niemieckich przestępców wojennych, ogłoszony w Norymberdze 30 września i 1 października 1946 r., cyt. za: *Materiały norymberskie. Umowa – statut – akt oskarżenia – wyrok – radzieckie votum*, oprac. T. Cyprian, J. Sawicki, Warszawa 1948, s. 235–236. W cytacie zachowano oryginalną pisownię zamieszczonego w zbiorze przekładu wyroku.

⁸ W niniejszym tekście dla określenia zbrodni popełnionych w ramach totalitarnego systemu faszystowskiego używane jest pojęcie zbrodni nazistowskiej, gdyż czyny te właśnie w taki sposób zostały nazwane w art. 1 Ustawy z 18 XII 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016 z późniejszymi zmianami) [dalej: ustawa o IPN]. Wprawdzie ustawa nie definiuje tego pojęcia, jednak nie budzi jakichkolwiek wątpliwości, że chodzi tu o czyny stanowiące zbrodnie wojenne, przeciwko ludzkości oraz zbrodnie przeciwko pokojowi popełnione w okresie II wojny światowej. Odstąpienie przez projektodawców ustawy o IPN od pojęcia dotychczas używanego dla tej kategorii czynów – „zbrodni

Nieco inaczej uzasadniana jest przyczyna wprowadzania tego samego pojęcia normatywnego zbrodni przeciwko ludzkości dla oceny przestępstw popełnianych w ramach systemu stalinowskiego. W wypadku tych czynów nie miała znaczenia II wojna światowa. Tym samym nie wchodziły w rachubę wartości i argumenty odnoszące się do naruszanego prawa wojny. Praktyczne problemy związane z tymi zagadnieniami sprowadzały się do odpowiedzi na pytanie o dopuszczalność karania funkcjonariuszy takiego reżimu (a konkretnie o przyjęcie rozwiązania przewidującego niekaralność popełnionych przez nich przestępstw, na przykład przez wprowadzenie różnych rozwiązań amnestyjnych). Wprowadzenie w danym systemie odpowiedzialności karnej tej grupy sprawców przestępstw oznaczało często akceptację idei zbrodni przeciwko ludzkości, a w szczególności zaniechania przedawnienia karalności tej kategorii czynów oraz zaniechania stosowania wobec jej sprawców przepisów amnestyjnych. Należy zwrócić tu uwagę na to, iż te problemy w zasadzie nie odgrywały żadnej roli przy ustalaniu zakresu i podstaw odpowiedzialności karnej za zbrodnie nazistowskie popełnione w czasie II wojny światowej. Prawdopodobnie wynikało to wówczas z tego, iż zamiarem państw zwycięskich było szybkie rozliczenie sprawców z popełnionych czynów, a więc generalnie problem przedawnienia karalności tych czynów nie istniał. Nie było również mowy o wprowadzeniu wówczas unormowań amnestyjnych i abolicyjnych, gdyż byłoby to sprzeczne z samą ideą istniejącego zamiaru wyciągnięcia karnoprawnych konsekwencji wobec sprawców zbrodni nazistowskich.

Na teoretyczne uzasadnienie karalności czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości popełnione w totalitarnym systemie stalinowskim, które *de facto* w większości przypadków nie są związane z okresem wojennym⁹, z jednoczesnym pominięciem stosowania wobec ich sprawców przepisów amnestyjnych, składają się następujące argumenty:

– kara kryminalna jest najskuteczniejszym środkiem przeciwdziałającym powtórzeniu się represji państwowych w postaci tej kategorii przestępstw. Argument ten z pewnością jest związany z obawami, iż brak karalności za czyny popełnione w ramach zbrodniczego reżimu może spowodować ich ponowne zaistnienie w nowym, następującym systemie, który poprzez zaniechanie rozliczenia zbrodni może stworzyć w tym zakresie dogodne warunki¹⁰;

hitlerowskich” wynikało z zamiaru rezygnacji z „personifikacji” czynów, związanych z osobą Adolfa Hitlera i koniecznością wskazania na „zbrodniczą ideologię narodowego socjalizmu” w przypadku tych czynów. Ponadto projektodawcy uznali, że „jest rzeczą zrozumiałą i oczywistą pojęcie nacji, funkcjonujące w języku niemieckim, i zbrodnie nazistów należy przenieść na grunt ustawy, używając terminu – zbrodnie nazistowskie”. Warto również zwrócić uwagę, iż, zdaniem projektodawców, nie wszystkie zbrodnie Wehrmachtu były zbrodniami nazistowskimi i dlatego dla ustalenia podstaw odpowiedzialności za ich popełnienie wprowadzono przepisy o ściganiu zbrodni wojennych – zob. wypowiedź prof. dr. hab. Witolda Kuleszy w trakcie posiedzenia senackiej Komisji Praw Człowieka i Praworządności 1 X 1998 r. – stenogram z posiedzenia Komisji w zbiorach Biura Prac Senackich Kancelarii Senatu RP. Jednakże dla zachowania przejrzystości niniejszego tekstu do określenia wszelkich zbrodni z okresu okupacji hitlerowskiej używane będzie zbiorcze określenie „zbrodnie nazistowskie”.

⁹ Jednakże zbrodniami przeciwko ludzkości były także czyny popełniane w ramach działań wojennych po 17 IX 1939 r. przez żołnierzy sowieckich, np. wobec polskich jeńców wojennych (zob. dalej).

¹⁰ D.F. Orentlicher, *Obowiązek ukarania poważnych naruszeń praw człowieka związanych z poprzednim reżymem*, „Ius et Lex” 2003, nr 2, s. 20.

– „konieczność karania za zbrodnie minionego reżimu wynika z tego, że może ono wspomagać demokratyzację społeczeństwa. Ukazując, że nikt nie stoi ponad prawem, postępowanie w sprawach zbrodni popieranym przez państwo kształtuje szacunek dla instytucji obywatelskich i pogłębia kulturę demokratyczną danego społeczeństwa”¹¹.

Przyjęcie zasady karalności czynów popełnionych przez funkcjonariuszy ustępującego zbrodniczego reżimu wymaga określenia kategorii ich przestępczych zachowań, które będą podlegały ściganiu i karaniu według szczególnych zasad. Ogólna analiza skutków przyjęcia tej szczególnej karalności prowadzi do jednoznacznego wniosku, iż wyjątkowość odpowiedzialności karnej za te czyny jest właśnie związana z faktycznym odstąpieniem od przedawnienia ich karalności oraz zaniechaniem stosowania przepisów o charakterze amnestyjnym. Pierwsza z tych konsekwencji wynika z tego, iż czynów tych nie dotyczy materialnoprawne uzasadnienie istnienia instytucji przedawnienia karalności, które można sprowadzić do stwierdzenia, iż „[...] po znacznym upływie czasu osłabione zostaje wrażenie wywołane przestępstwem. Zmieniające się stosunki społeczne redukują oddziaływanie kary, a przede wszystkim zmienia się sam sprawca, jego właściwości i warunki osobiste, co powoduje, że stosowanie kary po znacznym upływie czasu często byłoby już niecelowe”¹². Charakter tych czynów zazwyczaj powoduje zgoła odmienne oceny społeczne niż te będące skutkami „osłabionego wrażenia wywołanego przestępstwem”. Z kolei druga z wyżej wymienionych konsekwencji może wynikać bezpośrednio z uzasadnienia względami sprawiedliwości, które wprost przemawiają przeciwko stosowaniu wobec sprawców tej kategorii przestępstw przepisów ustaw amnestyjnych i abolicyjnych¹³.

Zagadnienia ogólne

Wyróżniona w prawie polskim kategoria czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości jest w rzeczywistości jednym z faktycznie funkcjonujących instrumentów, które służą do rozliczania się ze zbrodniczą przeszłością obydwu reżimów totalitarnych. Niezależnie od niej polskie prawo karne przewiduje jeszcze inne kategorie czynów, których karalność w ogóle nie ulega przedawnieniu – zbrodnie wojenne i przeciwko pokojowi¹⁴, oraz kategorię czynów, których karalność, z podobnych przyczyn odwołujących się do poczucia sprawiedliwości, została wprowadzona na nowo na określony czas – zbrodnie ko-

¹¹ *Ibidem*, s. 20.

¹² A. Marek, *Prawo karne*, Warszawa 2001, s. 383–384.

¹³ Zob. np. uzasadnienie postanowienia Trybunału Konstytucyjnego z 25 IX 1991 r., S 6/91, dotyczący oceny możliwości naruszenia zasady *lex retro non agit* przez wzgląd na sprawiedliwość. Trybunał dostrzegając tu wprawdzie problem konfrontacji tej zasady z zasadą sprawiedliwości (obiema – jako przejawami konstytucyjnej zasady państwa prawa), jednak właśnie ta argumentacja odnosiła się także do stwierdzenia dopuszczalności zaniechania stosowania przepisów ustaw amnestyjnych i abolicyjnych wobec sprawców tzw. zbrodni stalinowskich w rozumieniu Ustawy z 4 IV 1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucji Pamięci Narodowej (Dz. U. 1991, nr 45, poz. 195).

¹⁴ Zob. art. 43 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 IV 1997 r. (Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483 z późniejszymi zmianami) i art. 105 § 1 kk.

munistyczne¹⁵. Podobne rozwiązania nakazujące zaniechanie stosowania przepisów o przedawnieniu lub wprowadzające odmienne zasady przedawnienia karalności danej kategorii czynów zawierają przepisy art. 105 § 2 kk i art. 9 § 1 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Przepisy wprowadzające kodeks karny (Dz. U. 1997, nr 88 poz. 554 z późniejszymi zmianami).

W różnego rodzaju aktach prawnych pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości pojawiało się w celu wskazania na pewną kategorię czynów, które były w szczególny sposób ścigane – zwłaszcza w zakresie dotyczącym przedawnienia ich karalności, a w zasadzie nieprzedawnienia ich ścigania lub wyłączenia możliwości stosowania wobec tej kategorii czynów dobrodziejstw wynikających z ustaw i dekretów amnestyjnych. Jako przykłady tych aktów prawnych można tu wskazać na Dekret z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz. U. 1946, nr 69, poz. 377 z późniejszymi zmianami; zwany dalej dekretem sierpniowym)¹⁶, kodeks karny z 1969 r., ustawy amnestyjne¹⁷. Definicja pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości po raz pierwszy jednak pojawiła się w polskim prawie karnym dopiero po wejściu w życie Ustawy z 4 kwietnia 1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucie Pamięci Narodowej (Dz. U. 1991, nr 45, poz. 195). Zgodnie z brzmieniem wprowadzonego tą ustawą art. 2 „b” ust. 2 Ustawy z 6 kwietnia 1984 r. o Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytucie Pamięci Narodowej¹⁸ „zbrodniami przeciwko ludzkości są w szczególności zbrodnie ludobójstwa w rozumieniu Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz. U. 1952 r., nr 2, poz. 9), a także inne poważne prześladowania z powodu przynależności osób prześladowanych do określonej grupy narodowościowej, politycznej, społecznej, rasowej lub religijnej, jeżeli dokonywane one są przez władze państwowe albo przez nie inspirowane lub tolerowane”.

Analiza charakteru wszystkich tych rozwiązań prawnych prowadzi do wniosku, że instytucja zbrodni przeciwko ludzkości jest ściśle związana z realizowanym przez nasze państwo obowiązkiem w zakresie unormowania w prawie karnym wewnętrznym zasad odpowiedzialności za tę kategorię czynów, a zwłaszcza wprowadzeniem zasady nieprzedawnienia ich karalności. Obowiązek ten wynika z zasad prawa międzynarodowego, którym Polska poddała się, ratyfikując określone konwencje i umowy międzynarodowe. Unormowania te obecnie w rzeczywisty sposób realizują ideologię, która leży u podstaw nieograniczonego zasadą przedawnienia i unormowaniami amnestyjnymi oraz abolicyjnymi ścigania zbrodni przeciwko ludzkości.

¹⁵ Zob. art. 4 ust. 1 „a” ustawy z 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016 z późniejszymi zmianami).

¹⁶ Nieobowiązujący już przepis art. 4 § 2 „a” tego dekretu przewidywał typ przestępstwa, w którego opisie odwoływano się m.in. do pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości.

¹⁷ Ustawy te przewidywały wyłączenie stosowania zawartych w nich unormowań wobec m.in. zbrodni przeciwko ludzkości; zob. np. art. 4 pkt 1 Ustawy z 18 VII 1974 r. o amnestii (Dz. U. 1974, nr 27, poz. 159), art. 4 pkt 1 Dekretu z 19 VII 1977 r. o amnestii (Dz. U. 1977, nr 24, poz. 102), art. 6 ust. 2 pkt 1 Ustawy z 21 VII 1983 r. o amnestii (Dz. U. 1983, nr 39, poz. 177 z późniejszymi zmianami), art. 7 ust. 1 pkt 3 Ustawy z 7 XII 1989 r. o amnestii (Dz. U. 1989, nr 64, poz. 390).

¹⁸ Dalej: Ustawa o GKBZpNP.

Definicja

Punktem wyjścia dla prezentacji poszczególnych zagadnień, będących przedmiotem niniejszego opracowania, jest **definicja zbrodni przeciwko ludzkości** zawarta w art. 3 Ustawy z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016 z późniejszymi zmianami)¹⁹ w brzmieniu nadanym Ustawą z 9 kwietnia 1999 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego, ustawy o finansach publicznych oraz ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz. U. 1999, nr 38, poz. 360). Zgodnie z treścią tego przepisu „zbrodniami przeciwko ludzkości są w szczególności zbrodnie ludobójstwa w rozumieniu Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, przyjętej w dniu 9 grudnia 1948 r. (Dz. U. 1952, nr 2, poz. 9 i 10 i nr 31, poz. 213 oraz 1998, nr 33, poz. 177), a także inne poważne prześladowania z powodu przynależności osób prześladowanych do określonej grupy narodowościowej, politycznej, społecznej, rasowej lub religijnej, jeżeli były dokonywane przez funkcjonariuszy publicznych albo przez nich inspirowane lub tolerowane”. Łatwo zauważyć, iż definicja ta jest, z jednym wyjątkiem dotyczącym określenia podmiotu przestępstwa²⁰, powtórzeniem definicji, którą zawierała ustawa o GKBZpNP. Dlatego też poglądy interpretacyjne wyrażone odnośnie do tej drugiej zachowały swoje znaczenie przy dokonywaniu wykładni obecnie obowiązującego przepisu.

Na gruncie judykatury i doktryny zwraca się uwagę na następujące akty prawa międzynarodowego normujące pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości:

1. Karta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego stanowiąca załącznik do Porozumienia międzynarodowego w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisanego w Londynie 8 sierpnia 1945 r. W art. VI „c” Karty przewidziano następujące przypadki zbrodni przeciwko ludzkości:

- morderstwa,
- wytępianie,
- obracanie ludzi w niewolników,
- deportacje²¹,
- inne czyny niehumanitarne, jakich dopuszczono się wobec ludności cywilnej przed wojną lub podczas niej,

¹⁹ Dalej: ustawa o IPN.

²⁰ W poprzedniej definicji znajdowało się sformułowanie „władze państwowe”, które zostało skrytykowane przez Trybunał Konstytucyjny w postanowieniu z 25 IX 1991 r., S 6/91 OTK 1991/34.

²¹ „Wysiedlenia” wskutek zbrojnego ataku lub okupacji i niehumanitarne czyny wynikające z polityki apartheidu, jak również zbrodnie ludobójstwa zdefiniowana w Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r., wymienione zostały w Konwencji o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych 26 XI 1968 r. (Dz. U. 1970, nr 26, poz. 208) – jako kategorie czynów odrębne, obok zbrodni przeciwko ludzkości wskazanych w Kartie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego.

– prześladowania ze względów politycznych, rasowych lub religijnych przy popełnieniu jakiegokolwiek zbrodni wchodzącej w zakres kompetencji Trybunału lub w związku z nią [czyli także zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko pokojowi – przyp. P.P.] niezależnie od tego, czy było to zgodne, czy też stało w sprzeczności z prawem kraju, w którym zbrodni dokonano.

2. Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 9 grudnia 1948 r. (Dz. U. 1952, nr 2, poz. 9 z późniejszymi zmianami). Jest to akt prawa międzynarodowego, do którego wprost odsyła przepis art. 3 ustawy o IPN. Zgodnie z jej art. II, ludobójstwem, w rozumieniu Konwencji, są następujące czyny popełnione w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich, w postaci:

- zabójstwa członków grupy,
- spowodowania poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy,
- rozmyślnego stworzenia dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego,
- stosowania środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy.

Zgodnie z art. III Konwencji ukaraniu podlegają następujące formy zjawiskowe i stadialne przestępstwa:

- a) ludobójstwo,
- b) zmowa w celu popełnienia ludobójstwa,
- c) bezpośrednie i publiczne podżeganie do popełnienia ludobójstwa,
- d) usiłowanie popełnienia ludobójstwa,
- e) współudział w ludobójstwie.

3. Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z 17 lipca 1998 r. (Dz. U. 2003, nr 78, poz. 708). Art. 7 ust. 1 tego aktu prawnego przewiduje, iż „zbrodnia przeciwko ludzkości oznacza którykolwiek z następujących czynów, popełniony w ramach masowego lub systematycznego, świadomego ataku zbrojowego przeciwko ludności cywilnej:

- a) zabójstwo,
- b) eksterminacja,
- c) niewolnictwo,
- d) deportacje lub przymusowe przemieszczanie ludności,
- e) uwięzienie lub inne dotkliwie pozbawienie wolności fizycznej, z naruszeniem podstawowych reguł prawa międzynarodowego,
- f) tortury,
- g) zgwałcenie, niewolnictwo seksualne, przymusowa prostytutka, ciąża etniczna, przymusowa sterylizacja oraz jakiegokolwiek inne porównywalnej wagi formy przemocy seksualnej,
- h) prześladowanie jakiegokolwiek możliwej do zidentyfikowania grupy lub zbiorowości z powodów politycznych, rasowych, etnicznych, kulturowych, religijnych lub z innych powodów, powszechnie uznanych za niedopuszczalne na podstawie prawa międzynarodowego, w związku z jakimkolwiek czynem powołanym w niniejszym ustępie lub jakąkolwiek zbrodnią objętą jurysdykcją Trybunału,
- i) wymuszone zaginięcia osób,

j) zbrodnia apartheidu,
k) inne nieludzkie czyny o podobnym charakterze, celowo powodujące ogromne cierpienie lub poważne uszkodzenie ciała albo zdrowia psychicznego lub fizycznego”.

W art. 7 ust. 2 Statutu rzymskiego zdefiniowano pojęcia „ataku skierowanego przeciwko ludności cywilnej”, „eksterminacji”, „niewolnictwa”, „deportacji lub przymusowego przesiedlenia ludności”, „tortur”, „wymuszonej ciąży”, „prześladowania”, „zbrodni apartheidu” i „wymuszonych zaginięć osób”.

4. Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii, z siedzibą w Hadze (powołany przez ONZ w 1993 r.). Do zbrodni przeciwko ludzkości, popełnionych w czasie konfliktu w byłej Jugosławii, zaliczono następujące przestępstwa popełnione na ludności cywilnej:

- morderstwo,
- eksterminacja,
- niewolnictwo,
- deportacje,
- uwięzienia,
- tortury,
- gwałt,
- prześladowania ze względów politycznych, rasowych, religijnych,
- inne nieludzkie akty²².

5. Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy, z siedzibą w Aruszy w Tanzanii (powołanego przez ONZ w 1994 r.). Czyny wyliczone w tym statucie, aby mogły zostać uznane jako zbrodnie przeciwko ludzkości, musiały być częścią systematycznych ataków podjętych na szeroką skalę przeciwko ludności cywilnej, dokonywanych ze względów narodowych, politycznych, etnicznych, rasowych lub religijnych²³.

To właśnie te akty prawa międzynarodowego i zawarte w nich unormowania dotyczące zbrodni przeciwko ludzkości stanowiły podstawę dla dokonanej przez Sąd Najwyższy oceny prawnej czynów jako zbrodni przeciwko ludzkości – zarówno na skutek zadanego pytania prawnego (uchwała składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z 13 maja 1992 r., I KZP 39/91, OSNKW 1992, z. 7–8, poz. 45²⁴), jak i w konkretnej sprawie czynów zarzuconych sprawcom przestępstw (postanowienie SN II KKN 175/99 – tzw. „sprawa Humera i innych”).

Charakter prawny normy art. 3 ustawy o IPN

Przepis art. 3 ustawy o IPN jest normą materialnokarną. Świadczy o tym charakter niektórych użytych w nim zwrotów definiujących, na przykład „zbrodnia”

²² Zob. postanowienie Sądu Najwyższego z 4 XII 2001 r., II KKN 175/99 OSNKW 2002/5-6/47 [dalej: postanowienie SN II KKN 175/99] i powołane tam opracowanie J. Nowakowskiej-Małuseckiej, *Odpowiedzialność karna jednostek za zbrodnie popełnione w byłej Jugosławii i w Rwandzie*, Katowice 2000, s. 74.

²³ J. Nowakowska-Małusecka, *Odpowiedzialność...*, s. 79.

²⁴ Dalej: uchwała SN, I KZP 39/91.

lub „karanie”. Ponadto jest to przepis, który, wobec braku odrębnych w tym zakresie unormowań zawartych w ustawie o IPN, stanowi unormowanie szczególne (*lex specialis*) w stosunku do innych przepisów obowiązującego prawa karnego. Odnośnie do czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości, pomijając elementy definiujące zawarte w art. 3 ustawy o IPN oraz dodatkowe szczególne unormowania związane z zasadą nieprzedawniania się karalności tej kategorii przestępstw, w zakresie ocen o charakterze karnomaterialnym dokonywanych na przykład w konkretnych postępowaniach karnych mają zastosowanie przepisy części ogólnej kodeksu karnego. Ponadto stwierdzenie, że pomiędzy normą art. 3 ustawy o IPN a pozostałymi przepisami prawa karnego istnieje relacja oparta na zasadzie specjalności, w istotny sposób wpływa na ustalenie stosunku między tym przepisem a unormowaniami części szczególnej kodeksu karnego oraz innymi przepisami normującymi typy przestępstw znajdujące się poza kodeksem karnym. W tym zakresie ważne jest, iż struktura przepisu art. 3 ustawy o IPN nie przypomina w ogóle norm części szczególnej kodeksu karnego, określających poszczególne typy przestępstw. O ile jeszcze poszczególne elementy tego przepisu można byłoby uznać za „dyspozycję” normy materialnokarnej²⁵, o tyle z pewnością w przepisie tym nie zamieszczono sankcji²⁶ za popełnienie zbrodni przeciwko ludzkości²⁷.

Analiza logiczna struktury językowej („budowy”) przepisu art. 3 ustawy o IPN pozwala na stwierdzenie, że zawarta w nim norma stanowi definicję równościową składającą się z następujących elementów: *definiendum*, którym jest tu definiowane pojęcie „zbrodni przeciwko ludzkości”, zwrot językowy „są” (zwrot łączący, łącznik) stwierdzający w istocie, iż *definiendum* (zbrodnie przeciwko ludzkości) ma takie samo znaczenie jak wyrazy użyte w trzeciej części normy (*definiens*), czyli „czyny” posiadające określone tam cechy (tj. w szczególności zbrodnie ludobójstwa w rozumieniu Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, a także inne poważne prześladowania z powodu przynależności osób prześladowanych do określonej grupy narodowościowej, politycznej, społecznej, rasowej lub religijnej, jeżeli były dokonywane przez funkcjonariuszy publicznych albo przez nich inspirowane lub tolerowane)²⁸. Zamieszczenie w tekście prawnym definicji równościowej i nadanie jej w ten sposób normatywnego charakteru powoduje, iż zawierający ją przepis stanowi w rozumieniu teoretycznoprawnym **definicję legalną**²⁹. Właśnie taką definicją legalną jest przepis art. 3 ustawy o IPN określający pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości. W konsekwencji konstrukcja tej normy jest przejawem jednej z dyrektyw wykładni językowej sprowadzającej się do stwierdzenia, iż „gdy w systemie prawnym wiążąco ustalono znaczenie określonych zwrotów prawnych, to należy używać

²⁵ Zob. np. A. Marek, *Prawo karne*, s. 61 i n.

²⁶ Stwierdzenie to odnosi się do sankcji tzw. represyjnej, będącej karą (środkiem karnym itd.) w rozumieniu teoretycznoprawnym, zob. J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Katowice 1999, s. 29.

²⁷ Szczegółowe zagadnienia dotyczące relacji między przepisem art. 3 ustawy o IPN a przepisami normującymi typy przestępstw omówiono w dalszej części artykułu.

²⁸ Zob. Z. Ziemiński, *Logika praktyczna*, Warszawa 1998, s. 48.

²⁹ Zob. J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp...*, s. 196 i wskazana tam literatura; Z. Ziemiński, *Logika...*, s. 232.

ich właśnie w tym znaczeniu”³⁰. Innymi słowy, jest to definicja ustanawiająca „w sposób wyraźny wiążące reguły znaczeniowe w odniesieniu do języka prawnego”³¹. W praktyce oznacza to, że przepis ten **musi być uwzględniony** przez organ stosujący prawo (na przykład prokuratora IPN wydającego postanowienie o wszczęciu śledztwa, przedstawieniu zarzutów, umorzeniu śledztwa lub sporządzającego akt oskarżenia w sprawie o czyn stanowiący zbrodnię przeciwko ludzkości, a w dalszej kolejności sąd rozpoznający sprawę o przestępstwo zakwalifikowane jako zbrodnia przeciwko ludzkości)³².

Ponadto, jako norma zawierająca inne (w porównaniu z częścią ogólną kodeksu karnego) uregulowanie określające podstawy odpowiedzialności karnej (w zakresie przedawnienia), przepis art. 3 ustawy o IPN winien być wskazany w kwalifikacji prawnej czynu stanowiącego zbrodnię przeciwko ludzkości. Brak w kwalifikacji prawnej czynu przepisu normującego zbrodnię przeciwko ludzkości oznacza „błędną kwalifikację prawną” w rozumieniu art. 455 kpk (404 kpk z 1969 r.) i jako taki podlega poprawieniu przez sąd odwoławczy³³. Okoliczność ta determinuje też konieczność zamieszczenia w kwalifikacji prawnej czynów będących przedmiotem obecnie prowadzonych postępowań odpowiednio przepisów art. 3 ustawy o IPN, także tych zawisłych przed sądami³⁴.

Omawiana definicja legalna zbrodni przeciwko ludzkości nie ma charakteru definicji wyczerpującej (jak na przykład unormowania zawarte w art. 115 kk). Wynika to z jej „otwartego” charakteru. Dlatego należy traktować ją jako definicję przykładową, a tym samym częściową oraz posiłkową względem definicji zawartych w aktach prawa międzynarodowego. Świadczy o tym użyty w niej zwrot „w szczególności”. Skutkiem stwierdzenia tej okoliczności jest prymat w zakresie ustalania, czy czyn stanowi zbrodnię przeciwko ludzkości, definicji określonych w unormowaniach prawa międzynarodowego, do których odsyła treść art. 3 ustawy o IPN. Z tego samego powodu nie można za pomocą wykładni art. 3 ustawy o IPN modyfikować i rozszerzać definicji wynikających z prawa międzynarodowego, a zawarte w tym przepisie unormowania mogą być uwzględnione o tyle,

³⁰ J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp...*, s. 196.

³¹ Z. Ziemiński, *Logika...*, s. 232.

³² W literaturze zwraca się uwagę także na to, iż wprowadzenie definicji legalnej do tekstu prawnego oznacza po pierwsze, iż, jako dyrektywa interpretacyjna narzucona przez ustawodawcę, w przypadku ustalania znaczenia danego definiowanego zwrotu zawsze przełamie ona ewentualne odmienne znaczenie tego zwrotu wynikające np. ze słownika ogólnego. Ponadto znaczenie nadane definicją legalną nie zostanie przełamane nawet wówczas, gdyby treść językowa tej definicji podważała założenie o racjonalności ustawodawcy (M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2002, s. 204).

³³ Postanowienie SN, II KKN 175/99. W sprawie tej sąd odwoławczy poprawił na podstawie art. 404 kpk z 1969 r. kwalifikację prawną czynów przypisanych oskarżonemu o przepisy art. 2 „a” i 2 „b” ustawy o GKBZpNP. Okoliczność ta była przedmiotem zarzutu kasacji wniesionej przez obrońcę A. Humera. Sąd Najwyższy, nie uwzględniając tego zarzutu, podzielił pogląd o konieczności uzupełnienia kwalifikacji prawnej czynów o te przepisy, wskazując na ich znaczenie z punktu widzenia nieprzedawnienia karalności czynów przypisanych oskarżonemu.

³⁴ Stwierdzenie to w identyczny sposób odnosi się do przepisu art. 2 ust. 1 ustawy o IPN – w zależności od tego, czy czyn stanowi zbrodnię komunistyczną. W razie ustalenia, że przestępstwo jest jednocześnie zbrodnią komunistyczną i zbrodnią przeciwko ludzkości, należy w kwalifikacji prawnej powołać przepisy art. 2 ust. 1 i art. 3 ustawy o IPN.

o ile mieszczą się w definicji określonej przez prawo międzynarodowe³⁵. Faktycznie obecnie problem ten nie istnieje, bo trudno sobie wyobrazić sytuację, w której prokurator IPN albo sąd rozszerzyliby zakres pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości poza to, co zostało unormowane w prawie międzynarodowym.

Czas popełnienia. Zaliczenie czynu do różnych kategorii zbrodni

Granice czasowe, w których były popełniane przestępstwa definiowane na podstawie art. 3 ustawy o IPN jako zbrodnie przeciwko ludzkości, wyznaczone są unormowaniami zawartymi w art. 1 ust. 2 w zw. z art. 1 ust. 1 „a” ustawy o IPN. Tym samym definicja legalna zbrodni przeciwko ludzkości określona w art. 3 ustawy o IPN odnosi się **wyłącznie** do przestępstw popełnionych od 1 września 1939 r. do 31 grudnia 1989 r. Jednakże bez względu na to, czy w tym okresie trwała wojna, czy panował pokój – popełniane były przestępstwa, które obecnie są zaliczane do kategorii zbrodni przeciwko ludzkości w rozumieniu ustawy o IPN. Podobny wniosek wynika z analizy unormowań prawa międzynarodowego odnoszących się do zbrodni przeciwko ludzkości³⁶.

Okoliczność ta ma także niebagatelne praktyczne konsekwencje przy zaliczeniu danego czynu do różnych kategorii zbrodni definiowanych przez ustawę o IPN. Zgodnie z treścią art. 1 pkt 1 „a” ustawy o IPN, zakres unormowania tej ustawy obejmuje, niezależnie od zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodnie komunistyczne, a także zbrodnie nazistowskie, zbrodnie przeciwko pokojowi i zbrodnie wojenne. Tak różnorodne wyliczenie kategorii zbrodni nie oznacza jednak, iż poszczególne zaistniałe czyny można zaliczać wyłącznie do jednej z nich. Było to już sygnalizowane wcześniej przy okazji przestępstw, które zaliczane są obecnie do zbrodni nazistowskich, a faktycznie stanowią jednocześnie zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko pokojowi. Faktem jest, że w przeciwieństwie do zbrodni przeciwko ludzkości (i zbrodni komunistycznych), w ustawie o IPN brak jest podobnych definicji legalnych dotyczących zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko pokojowi. W praktyce nie powinno to jednak stwarzać większych trudności interpretacyjnych. Definicje zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko pokojowi zamieszczone zostały w aktach prawa międzynarodowego, na przykład w Statucie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego utworzonego w celu pociągnięcia do odpowiedzialności niemieckich sprawców zbrodni z okresu II wojny światowej³⁷. Dla dokonania opisu czynów wskazanych

³⁵ Zob. uchwała SN, I KZP 39/91.

³⁶ Postanowienie SN, II KKN 175/99.

³⁷ Art. VI „a” Statutu brzmi: „Zbrodnie przeciw pokojowi, mianowicie: planowanie, przygotowywanie, początkowanie lub prowadzenie wojny napastniczej albo wojny będącej pogwałceniem traktatów, porozumień lub gwarancji międzynarodowych, albo współudział w planie lub zmovie w celu dokonania jednego z wyżej wymienionych czynów”. Z kolei art. VI „b” brzmi: „Zbrodnie wojenne, mianowicie: pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych. Takie pogwałcenie będzie obejmowało, ale nie będzie ograniczone do morderstw, złego obchodzenia się lub deportacji na roboty przymusowe albo w innym celu ludności cywilnej na okupowanym obszarze lub z tego obszaru, do mordowania lub złego obchodzenia się z jeńcami wojennymi lub osobami na morzu; do zabijania zakładników; do rabunku własności publicznej lub prywatnej; do bezmyślnego burzenia osiedli,

w Statucie i w przypadku konkretnych przestępstw traktowanych jako zbrodnie wojenne powoływano się na przykład na fakt naruszenia poszczególnych unormowań dotyczących prawa wojny zawartych w regulacjach prawa międzynarodowego, na przykład w Konwencji haskiej. Taka metoda wykładni prawa ma również zastosowanie obecnie w przypadku zbrodni przeciwko ludzkości, stanowiących zbrodnie wojenne ścigane przez pion śledczy Instytutu Pamięci Narodowej. Podobnie sytuacja może wyglądać w przypadku zbrodni przeciwko pokojowi.

Uporządkowanie omawianych zagadnień wymaga również stwierdzenia, że zbrodniami przeciwko ludzkości są niektóre zbrodnie komunistyczne³⁸. Okoliczność ta wynika wprost z treści art. 4 ust. 1 „a” ustawy o IPN, w którym przewidziano odrębne unormowania dotyczące liczenia biegu przedawnienia karalności zbrodni komunistycznych niebędących **jednocześnie** [podkreślenie – P.P.] zbrodniami wojennymi lub zbrodniami przeciwko ludzkości. Nie powinno budzić jakichkolwiek wątpliwości to, iż będące zbrodnią przeciwko ludzkości postępowanie żołnierzy armii sowieckiej po 17 września 1939 r., stanowiące na przykład przestępstwo zabójstwa jeńców polskich, stanowi jednocześnie zbrodnię komunistyczną i zbrodnię wojenną ze względu na naruszenie unormowań zawartych w art. 4 regulaminu stanowiącego załącznik do Konwencji haskiej³⁹.

Do grupy czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości zaliczyć należy także w szczególności wszystkie przestępstwa popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego będących jednocześnie funkcjonariuszami publicznymi popełnione z przyczyn narodowościowych lub, o wiele częściej – politycznych w ramach tzw. zbrodni sądowych, do których zaliczane są zarówno przestępstwa popełnione przez sędziów i prokuratorów, jak i całe tzw. zjawisko przestępczości śledczej, charakterystycznej zwłaszcza dla postępowań przygotowawczych prowadzonych przez funkcjonariuszy Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego oraz Zarządu Informacji Wojskowej⁴⁰.

miast lub wsi albo do spustoszeń nie usprawiedliwionych koniecznością wojenną” (zachowano dosłownie brzmienie przekładu z Dziennika Ustaw).

³⁸ Definicję zbrodni komunistycznych zawiera art. 2 ust. 1 ustawy o IPN: zbrodniami komunistycznymi, w rozumieniu ustawy, są czyny popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego w okresie od 17 IX 1939 r. do 31 XII 1989 r., polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności bądź w związku z ich stosowaniem, stanowiące przestępstwa według polskiej ustawy karnej obowiązującej w czasie ich popełnienia. Z kolei w art. 2 ust. 2 ustawy o IPN określono definicję podmiotu zbrodni komunistycznej – funkcjonariusza państwa komunistycznego, którym jest „funkcjonariusz publiczny, a także osoba, która podlegała ochronie równej ochronie funkcjonariusza publicznego, w szczególności funkcjonariusz państwowy oraz osoba pełniąca funkcję kierowniczą w organie statutowym partii komunistycznych”.

³⁹ Zob. np. śledztwo Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku o sygn. S 17/00/Zk w sprawie dokonanych od 22 IX 1939 r. zabójstw kilkuset osób cywilnych i wojskowych, będących obrońcami Grodna, przez członków sowieckich sił zbrojnych, funkcjonariuszy NKWD oraz dywersantów; podobnie śledztwo Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku o sygn. S 53/02/Zk w sprawie rozstrzelania sześciu żołnierzy Wojska Polskiego 18 IX 1939 r. w okolicach miejscowości Oszmiana (dawne województwo wileńskie) przez żołnierzy Armii Czerwonej.

⁴⁰ Por. postanowienia SN, II KKN 175/99.

Stosunek normy art. 3 ustawy o IPN do przepisów części szczególnej prawa karnego

Jak wspomniano, ani definicja zbrodni przeciwko ludzkości z art. 3 ustawy o IPN, ani przepisy prawa międzynarodowego nie stanowią odrębnych unormowań karnomaterialnych zawierających znamiona przestępstw, czyli nie są to przepisy charakterystyczne dla części szczególnej kodeksu karnego, które mogą być podstawą do przypisania odpowiedzialności karnej w konkretnej sprawie. Charakteru takiego nie miało w szczególności unormowanie definiujące zbrodnie przeciwko ludzkości zawarte w Statucie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego. Okoliczność ta nie jest jednak przyczyną, dla której zbrodnie przeciwko ludzkości nie byłyby karalne w którymkolwiek momencie obowiązywania prawa karnego w naszym kraju w okresie, do którego odnosi się zapis ustawy o IPN, tj. od 1 września 1939 r. do 31 grudnia 1989 r. Do czasu wejścia w życie kodeksu karnego z 1997 r.⁴¹ część czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości była penali-zowana na podstawie szczególnego aktu prawnego – dekretu sierpniowego. Obecnie w części szczególnej kodeksu karnego wprowadzono nieznanie wcześniej typy przestępstw określanych m.in. jako zbrodnie przeciwko ludzkości (art. 118 i 119) i zbrodnie wojenne (art. 123, 124 i n.)⁴², które odpowiadają unormowaniom zawartym w art. 3 ustawy o IPN oraz w przepisach prawa międzynarodowego definiujących pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych.

Wejście w życie dekretu sierpniowego nie oznaczało jednak, iż w polskim prawie karnym po raz pierwszy wprowadzono odpowiedzialność karłą za przestępstwa stanowiące wówczas według prawa międzynarodowego zbrodnie przeciwko ludzkości. Podobnie późniejsze uchylene większości jego przepisów⁴³ także nie oznaczało, że poza zbrodnią zabójstwa określoną w art. 1 pkt 1 dekretu sierpniowego do czasu wejścia w życie kodeksu karnego z 1997 r. wszystkie pozostałe przypadki zbrodni przeciwko ludzkości przestały być przez jakiś czas karalne.

Czyny te były bezprawne i karalne już w czasie ich popełnienia⁴⁴. Brak do czasu wejścia w życie dekretu sierpniowego, a później uchylene większości jego przepisów, a w konsekwencji – brak odrębnych szczegółowych unormowań, na przykład wprost określających odpowiedzialność za zbrodnie ludobójstwa, czy też inne określone w definicjach prawa międzynarodowego przypadki zbrodni przeciwko ludzkości – nie oznaczał ich bezkarności⁴⁵. Podstawy odpowiedzialności za

⁴¹ Warto zwrócić uwagę, że unormowania stanowiące typy przestępstw będących zbrodniami przeciwko ludzkości zawarte były w projektach kodeksów karnych z 1956 r. i 1963 r., zob. L. Kubicki, *Przestępstwa wojenne...*, s. 177.

⁴² Zob. A. Marek, *Prawo karne...*, s. 404–406.

⁴³ Czyny określone w dekreście sierpniowym, z wyjątkiem przepisu art. 1 pkt 1 tego aktu prawnego, objęła amnestia przewidziana w art. 8 ust. 1 Ustawy z 27 IV 1956 r. o amnestii (Dz. U. 1956, nr 11, poz. 57): „Art. 8. 1. Nie wszczyna się postępowania, a postępowanie wszczęte umarza się w sprawach o przestępstwa określone: 1) w dekreście z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz. U. 1946, nr 69, poz. 377 z późniejszymi zmianami), z wyjątkiem zbrodni określonej w art. 1 pkt 1 tego dekretu”.

⁴⁴ Zob. L. Kubicki, *Przestępstwa wojenne...*, s. 157.

⁴⁵ Zob. uchwała SN, I KZP 39/91.

tę kategorię czynów istniały w obowiązujących w danym momencie przepisach prawa karnego, które dotyczyły ochrony dóbr wskazanych jako chronione w definicjach zbrodni przeciwko ludzkości – na przykład życia, zdrowia, wolności, godności, rodziny i opieki oraz innych dóbr prawnych⁴⁶. Na przykład po 27 kwietnia 1956 r. ściganie przestępstw polegających na deportacjach ludności cywilnej w czasie okupacji hitlerowskiej i zmuszaniu do prac poza granicami kraju, które było wcześniej kwalifikowane na podstawie przepisu art. 3 dekretu sierpniowego, winno być ścigane na podstawie na przykład przepisów normujących przestępstwa na przykład bezprawnego pozbawienia wolności oraz zmuszania do określonego zachowania przewidzianych w kodeksie karnym z 1932 r. (art. 248 § 2 kk z 1932 r. i art. 251 kk z 1932 r.).

Stosunek normy art. 3 ustawy o IPN do art. 7 kk

Zarówno na gruncie judykatury⁴⁷, jak i doktryny⁴⁸ bezsporny jest pogląd, że zbrodniami przeciwko ludzkości są przestępstwa stanowiące zarówno zbrodnie, jak i występki w rozumieniu art. 7 § 2 kk.

Przy czym, poza zbrodnią ludobójstwa, pozostałe zbrodnie przeciwko ludzkości powinny być „tzw. poważnymi prześladowaniami” z motywów wskazanych w definicji⁴⁹. Zwrot ten dotyczy wszystkich innych przestępstw (zarówno zbrodni, jak i występków w rozumieniu art. 7 § 1 kk), które stanowią zbrodnie przeciwko ludzkości. Autor poglądu, Lech Gardocki, nie sprecyzował jednak tego sformułowania. Dlatego niezbędne jest zwrócenie uwagi na to, iż zbrodniami przeciwko ludzkości mogą być na przykład inne formy umyślnego spowodowania śmierci niż ludobójstwo. Tym samym można stwierdzić, że pojęcie „poważnych prześladowań” z motywów wskazanych w art. 3 ustawy o IPN odnosi się

⁴⁶ *Ibidem*; podobnie S.M. Przyjemski, *Przestępstwa przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwa wojenne (komentarz do Rozdziału XVI Kodeksu karnego)* [w:] *Nowa kodyfikacja karna. Kodeks karny. Krótkie komentarze*, z. 2, Warszawa 1997, s. 125–126.

⁴⁷ Zob. uchwała SN, I KZP 39/91: „Używany w prawie międzynarodowym termin »zbrodnie« w odniesieniu do czynów skierowanych przeciwko ludzkości (uwaga ta odnosi się także do zbrodni wojennych) ma charakter zbiorczego terminu techniczno-prawnego i wobec przyjmowanej w ustawodawstwach wewnętrznych poszczególnych państw różnorodnej klasyfikacji (podziału) przestępstw i różnej w tym zakresie konwencji terminologicznej nie może determinować, jaką postać klasyfikacyjną ustawodawca wewnętrzny nada określonym rodzajom czynów zaliczanych przez prawo międzynarodowe do kategorii zbrodni. A zatem czyny stanowiące »zbrodnie« przeciwko ludzkości w rozumieniu prawa międzynarodowego w polskim ustawodawstwie karnym mogą być typizowane jako zbrodnie lub występki – według przyjętej w kodeksie karnym klasyfikacji przestępstw”; oraz postanowienie SN, II KKN 175/99: „Brak jest podstaw normatywnych do przyjęcia, aby warunkiem zaliczenia czynu do kategorii zbrodni przeciwko ludzkości było uznanie tego czynu za zbrodnię przez ustawodawstwo kraju miejsca popełnienia. Prawo karne międzynarodowe, posługując się pojęciem zbrodni, nie odwołuje się bowiem do podziału przestępstw w ustawodawstwach wewnętrznych. Gdyby bowiem tak było, to pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości miałoby różny zakres w poszczególnych państwach, a ustawodawca krajowy mógłby ten zakres dowolnie zmieniać. Podzielić należy w związku z tym pogląd wyrażony w doktrynie, że prawo międzynarodowe używa tutaj określenia zbrodni w sensie poważnego przestępstwa, bez dokładnego określenia tej kategorii czynów”.

⁴⁸ L. Gardocki, *Zagadnienia odpowiedzialności karnej za zbrodnie stalinowskie*, „Przegląd Prawa Karnego” 1992, nr 6, s. 66.

⁴⁹ L. Gardocki, *op. cit.*, s. 66, zob. także uchwała SN, I KZP 39/91.

nie tylko do występków, ale także do zabójstw, niestanowiących zbrodni ludobójstwa. W praktyce odnosi się to do takich zbrodni zabójstw, które zostały popełnione z motywów politycznych, co wynika z faktu, iż w definicji zbrodni ludobójstwa zawartej w art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa nie wymieniono grupy politycznej, którą obejmowałby kierujący sprawcą przestępstwa zamiar jej zniszczenia w całości lub w części.

Problem interpretacyjny może powstać w momencie ustalania zakresu i znaczenia pojęcia „poważne prześladowania”. Ani w poddanych analizie orzeczeniach Sądu Najwyższego, ani w publikowanych poglądach przedstawicieli nauki prawa karnego nie odnaleziono w tym zakresie wskazówek interpretacyjnych.

W języku polskim zwrot „poważny” oznacza zazwyczaj, iż określany w ten sposób przedmiot jest „odgrywającym istotną rolę, mającym niebagatelne znaczenie, dużym, znacznym, zasadniczym”⁵⁰ lub podobnie, jako „mający zasadnicze znaczenie, ważny, niebagatelny, znaczny, niemały”⁵¹. W rzeczywistości także i te definicje w żaden sposób nie wskazują na jednoznaczne rozwiązanie zaistniałego problemu interpretacyjnego. Mając na uwadze typy przestępstw przewidziane w prawie karnym, można jedynie domniemywać, iż to drobne przestępstwa popełniane przez funkcjonariuszy publicznych nie powinny być zaliczane do zbrodni przeciwko ludzkości. Jednakże każdorazowo omawiany problem w praktyce powinien być rozstrzygnięty zgodnie z zasadami wykładni pozajęzykowych.

Strona podmiotowa

Strona podmiotowa zbrodni przeciwko ludzkości przejawia się w zamiarze popełnienia przestępstwa należącego do tej kategorii czynów. Okoliczność ta w przypadku ludobójstwa wynika wprost z treści definicji tego pojęcia określonej w art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa. W przepisie tym wskazano, że przestępstwa stanowiące ludobójstwo musiały być dokonywane w **zamiarze** zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych. Podobnie jest w przypadku przewidzianych obecnie w kodeksie karnym typów zbrodni ludobójstwa określonych w art. 118 § 1 i 2 kk. W normach tych przewidziano jednak, iż warunkiem pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności karnej jest jego **zamiar kierunkowy**, o czym decyduje użyty w przepisach zwrot „w celu”⁵².

Nie ma również jakichkolwiek wątpliwości, że pozostałe (niebędące zbrodniami ludobójstwa) zbrodnie przeciwko ludzkości także musiały być popełnione umyślnie. Jednakże w przypadku tej grupy czynów treść definiującego je przepisu art. 3 ustawy o IPN wprowadza specyficzny warunek w postaci motywacji sprawcy związanej z okolicznością leżącą po stronie pokrzywdzonego – jego

⁵⁰ *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996, s. 829.

⁵¹ *Słownik języka polskiego PWN*, wersja elektroniczna na stronie internetowej Wydawnictwa Naukowego PWN <http://sjp.pwn.pl/>.

⁵² O wpływie tego zwrotu w zakresie ustalenia postaci zamiaru zob. np. wyrok SN z 20 I 1984 r., III Kr 312/83, program LEX, nr 21997; także np. K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, Kraków 2001, s. 94, teza 14.

przynależnością do danej grupy narodowościowej, politycznej, społecznej, rasowej lub religijnej. Decyduje o tym brzmienie tego przepisu, nakładające obowiązek ustalenia, że „inne poważne prześladowania” stanowiące zbrodnie przeciwko ludzkości miały miejsce z powodu [podkreślenie – P.P.] przynależności osoby prześladowanej do danej grupy. W rzeczywistości ta sama okoliczność podmiotowa (przynależność pokrzywdzonego do grupy) jest elementem definiującym zbrodnie ludobójstwa, jednakże tu odmienny jest jej charakter. W przypadku „innych poważnych prześladowań” stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości mamy do czynienia z elementem bardzo skonkretyzowanego **motywu**⁵³ działania, który musi wystąpić, aby czyn (niebędący ludobójstwem, które nie wymaga takiej motywacji) uznać za zbrodnię przeciwko ludzkości⁵⁴. Ta motywacja świadczy o szczególnym nastawieniu (zabarwieniu) cechującym sprawcę zbrodni przeciwko ludzkości, które sugerowałoby **zamiar bezpośredni** sprawcy przestępstwa. Jednakże na gruncie judykatury⁵⁵ wyrażono odmienny pogląd, sprowadzający się do stwierdzenia, iż motywacja oparta na ww. okoliczności (tj. przynależności pokrzywdzonych do danej grupy) **odzwierciedla jedynie politykę prześladowań tych osób jako całości, a nie musi występować jako motyw działania indywidualnego sprawcy** [podkreślenie – P.P.]. W przypadku indywidualnego sprawcy wy-

⁵³ Sąd Najwyższy w uchwale o sygn. I KZP 39/91 użył pojęcia „pobudka”, a nie „motyw”. Jednak na potrzeby niniejszego opracowania jako **pobudka** wykorzystane zostaną wcześniejsze poglądy interpretacyjne dotyczące tego pojęcia – traktujące je jako „przeżycie emocjonalne, uczucie, na podłożu którego powstało dążenie do popełnienia przestępstwa” (zob. wyrok SN z 11 VI 1970 r., IV KR 72/70, podobnie K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks...*, s. 396) lub nieco inaczej – „przeżycie psychiczne, które doprowadza sprawcę do przestępstwa” (zob. W. Świda, *Prawo karne*, Warszawa 1985, s. 337). Z kolei **motyw** czynu wiąże się zawsze z przeżyciami o charakterze intelektualnym i jednocześnie wyjaśnia, dlaczego sprawca dopuścił się przestępstwa (zob. wyrok SN, III KR 72/70). Motywacja jest więc pojęciem szerszym, gdyż może tkwić np. w czynnikach środowiskowych (czyli pozaemocjonalnych) oddziałujących na sprawcę. I tak właśnie może być w przypadku zbrodni przeciwko ludzkości, gdy **fakt** przynależności do „wrogiego narodu”, „innej grupy religijnej lub politycznej” decydować będzie o motywacji sprawcy.

⁵⁴ Przepis art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa nie określa wprost motywu przestępczego zachowania sprawcy ludobójstwa. Podobnie takiego motywu wprost nie określają przepisy art. 118 kk. W obydwu przypadkach natomiast skonkretyzowano przedmiot czynności wykonawczej, jakim są członkowie określonej grupy.

⁵⁵ Postanowienie SN (II KKN 175/99) i powołany tam pogląd L. Gardockiego, *op. cit.*, s. 62–63. Warto zwrócić uwagę, iż elementu określającego motywację sprawcy nie przewiduje np. definicja zbrodni komunistycznej zawarta w art. 2 ust. 1 ustawy o IPN. Okoliczność ta decyduje m.in. o tym, iż dane czyny stanowią zbrodnie komunistyczne bez względu na to, czy zostały popełnione z motywów np. politycznych (por. P. Piątek, *Co jest zbrodnią komunistyczną*, „Rzeczpospolita”, 7 I 2003). Nie oznacza to jednak, iż zbrodniami komunistycznymi są przestępstwa osób będących funkcjonariuszami państwa komunistycznego popełnione np. „we własnym imieniu i na własny użytek”. Nie jest np. zbrodnią komunistyczną zabójstwo kochanka żony dokonane przez funkcjonariusza UB z broni służbowej podczas wesela popełnione z zazdrości. Sprawca ponosi odpowiedzialność za zbrodnię komunistyczną dlatego, iż działa jako funkcjonariusz, a nie jako „Jan Kowalski” popełniający przestępstwo. Okoliczność ta wynika z elementu definiującego zbrodnię komunistyczną – dobra chronionego, jakim są prawa człowieka. Działalność przestępcza funkcjonariusza musi być działalnością podejmowaną w imieniu państwa (por. P. Piątek, *Naruszenie praw człowieka jako element wyróżniający przestępstwa stanowiące zbrodnie komunistyczne* [w:] *Materiały z konferencji szkoleniowej prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą w dniach 3–5 XII 2003 roku*, załącznik do pisma Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 5 I 2004 r., Or 84/03, materiał niepublikowany).

starczające jest, aby apróbował on (tj. godził się na) politykę działania struktur organizacyjnych danego systemu (na przykład państwa), w ramach którego zbrodnia jest popełniana. Czyli – to działalność struktur organizacyjnych państwa (na przykład nazistowskiego lub stalinowskiego) musi się cechować motywacją przypisaną dla tej grupy zbrodni przeciwko ludzkości, a nie czyn zabroniony (popełniony w ramach tak umotywowanego systemu państwowego) jednostkowego sprawcy.

Na przykład przedmiotem oceny prawnej czynu jako zbrodni przeciwko ludzkości jest zarzucane byłemu funkcjonariuszowi Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego albo Zarządu Informacji Wojskowej przestępstwo, polegające na wymuszaniu w trakcie przesłuchania byłego członka Armii Krajowej w charakterze podejrzanego przyznania się do kontynuowania konspiracyjnej działalności skierowanej rzeczywiście lub rzekomo przeciwko politycznym interesom państwa stalinowskiego. W zakresie strony podmiotowej możliwość przypisania sprawcy odpowiedzialności za zbrodnię przeciwko ludzkości jest uzależniona jedynie od wykazania, że godził się on na „polityczny aspekt” stosowanych wobec przesłuchiwanego represji, natomiast nie ma potrzeby udowadniania, iż przynależność tej osoby do AK oraz podejrzenie kontynuowania przez nią „nielegalnej” działalności politycznej bezpośrednio były przyczyną popełnianego przestępstwa. Podobnie, wykorzystując omawiany pogląd prawny, można uznać, że odpowiedzialność funkcjonariusza obozu koncentracyjnego z okresu okupacji hitlerowskiej za zadanie uderzeń więźniowi narodowości żydowskiej, niemieszczące się w istocie w zakresie pojęcia ludobójstwa, a jedynie stanowiące „inne poważne prześladowania” w rozumieniu art. 3 ustawy o IPN, wymaga tylko udowodnienia aprobowania przez niego tego, że pobity przez niego jest Żydem, zamiast wykazywania, że jego narodowość żydowska bezpośrednio wpłynęła na fakt zadania uderzeń.

Łatwo zauważyć, że Sąd Najwyższy w przypadku tego elementu definiującego zbrodnie przeciwko ludzkości inne niż ludobójstwo odstąpił od wykładni językowej, której zastosowanie doprowadziłoby do wniosku interpretacyjnego, iż sprawca czynu należącego do tej kategorii musiał działać z zamiarem bezpośrednim. Wynika to z faktu, że wprowadzenie motywu jako elementu określającego cel działania sprawcy⁵⁶ jest charakterystyczne właśnie dla tej postaci umyślności. Motyw określony w art. 3 ustawy o IPN usunięty został jako niezbędny element wpływający na kierunkowość (celowość) działania konkretnego sprawcy danego rodzaju zbrodni przeciwko ludzkości, a jednocześnie przypisano go bliżej nieokreślonego w omawianym poglądzie podmiotowi zbiorowemu realizującemu politykę prześladowań. Brak dalszych wskazówek odnośnie do przyczyn dokonania takiej właśnie wykładni tego pojęcia uniemożliwia bardziej szczegółową ocenę zasadności tego poglądu. Ewentualna polemika w tym zakresie oparta może być wyłącznie na teoretycznoprawnych względach dotyczących braku przyczyn uzasadniających zastosowanie w tym wypadku wykładni pozajęzykowej. Nie ma jakichkolwiek wątpliwości, iż akceptacja ww. poglądu interpretacyjnego

⁵⁶ Lub inaczej „zwerbalizowany cel”, umożliwiający danej osobie podjęcie określonego (tu – przestępczego) zachowania (zob. K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks...*, s. 396).

dotyczącego omawianego elementu, który definiuje zbrodnie przeciwko ludzkości, poszerza krąg przypadków umożliwiających zastosowanie art. 3 ustawy o IPN.

Podmiot

Podmiotem zbrodni przeciwko ludzkości jest **funkcjonariusz publiczny** (obecnie art. 115 § 13 kk) jako sprawca bezpośredni oraz jako inspirujący lub tolerujący działania przestępcze stanowiące zbrodnię przeciwko ludzkości popełnioną przez osobę posiadającą ten przymiot lub nieposiadającą go. Sformułowanie to zastąpiło wcześniejsze, nieprecyzyjne z karnoprawnego punktu widzenia, określenie „władze państwowe” – odnoszące się do podmiotu zbrodni przeciwko ludzkości. Obecne brzmienie definicji jednoznacznie wskazuje na to, iż odpowiedzialność karną za zbrodnie przeciwko ludzkości ponoszą osoby fizyczne, a nie jakieś bliżej nieokreślone struktury państwowe, co sugerował poprzednio występujący w definicji zwrot. Jednakże ten element definicji wskazuje na tę samą co w poprzednim unormowaniu okoliczność cechującą zbrodnie przeciwko ludzkości – chodzi tu o czyny związane ze zbrodniczą działalnością organów państwowych, będące elementami **szerszego systemu zbrodni organizowanych przez państwo** [podkreślenie – P.P.], a nie indywidualnymi nadużyciami pojedynczych funkcjonariuszy państwowych działających na własny rachunek⁵⁷.

Wprowadzenie tego elementu definiującego pojęcie zbrodni przeciwko ludzkości w powiązaniu z granicami czasowymi, do których odnosi się ta definicja, wywołuje jeszcze jeden ważny skutek interpretacyjny. Zbrodniami przeciwko ludzkości innymi niż zbrodnia ludobójstwa popełnionymi w okresie od 1 września 1939 r. do 31 grudnia 1989 r. są wyłącznie czyny dokonane przez funkcjonariuszy publicznych albo inspirowane lub tolerowane przez funkcjonariuszy publicznych. Wynika to z omawianego wcześniej charakteru normy art. 3 ustawy o IPN, którą należy traktować jako definicję legalną tego pojęcia. Definicja ta, co wcześniej również sygnalizowano, odnosi się do wszystkich czynów określanych mianem zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych w tym okresie, bez względu na to, w jakim akcie prawnym pojęcie to zostało użyte. Tym samym nie ulegają przedawnieniu popełnione we wspomnianym okresie tylko takie, inne niż ludobójstwo, zbrodnie przeciwko ludzkości, których dopuścili się funkcjonariusze publiczni lub które były przez nich inspirowane lub tolerowane. Ma to istotne znaczenie, ponieważ w obecnie obowiązującym kodeksie karnym wprowadzony w art. 119 kk typ czynu stanowiącego zbrodnię przeciwko ludzkości jest przestępstwem powszechnym, co wynika z użytego w jego treści zwrotu „kto”⁵⁸. Zachodzi więc sytuacja, która skutkuje stwierdzeniem, iż, po pierwsze, jeżeli przestępstwo nosi znamiona czynu określonego na przykład w art. 119 kk i zostało popełnione w okresie od 1 września 1939 r. do 31 grudnia 1989 r., to zasada nieprzedawnienia jego karalności jako zbrodni przeciwko ludzkości (art. 105 § 1 kk) ma zastosowanie tylko wówczas, gdy jego sprawcą jest funkcjonariusz publiczny.

⁵⁷ L. Gardocki, *op. cit.*, s. 67.

⁵⁸ Podobnie S.M. Przyjemski, *Przestępstwa przeciwko pokojowi...*, s. 129–130; M. Szewczyk [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do art. 117–227*, t. 2, red. A. Zoll, Kraków 2001, s. 24, teza 2 do art. 119.

Z kolei, po drugie, w przypadku, gdy sprawca nie posiada tych cech podmiotowych, będzie on ponosił odpowiedzialność za czyn na przykład z art. 119 kk, stanowiący zbrodnię przeciwko ludzkości tylko wtedy, gdy czyn ten został zainspirowany lub był tolerowany przez funkcjonariuszy publicznych. Dla przykładu, przypadki stosowania gróźb lub przemocy niewywołującej skutków w postaci charakteryzującego zbrodnię ludobójstwa „poważnego uszkodzenia ciała” wobec osób narodowości żydowskiej przez osoby niebędące funkcjonariuszami publicznymi, mające miejsce z powodu przynależności pokrzywdzonych właśnie do tej grupy narodowościowej, a jednocześnie dokonane bez jakiegokolwiek inspiracji ze strony funkcjonariuszy publicznych oraz przy braku jakiegokolwiek przejawów tolerowania takich zachowań ze strony tych ostatnich, nie będą stanowić zbrodni przeciwko ludzkości⁵⁹.

Masowość czynów w ramach zbrodniczego systemu

Wskazane wcześniej założenie, że zbrodnie przeciwko ludzkości są elementem zbrodniczej działalności państwowej, wymaga, aby były one popełniane na **wielką skalę**, w ramach zbrodniczego systemu, a często w ramach organizacji państwowej, która tego rodzaju działalności przestępczej nadawała niekiedy nawet pozory legalności⁶⁰. Wyraźnie jest to element stopniujący (wartościujący) rozmiary kategorii czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości. Także i tu brak jest jakiegokolwiek wypowiedzi na gruncie judykatury i doktryny, które pozwoliłyby na bliższe sprecyzowanie pojęcia „wielka skala”. Wykładni tego pojęcia można dokonać przez analizę elementów charakteryzujących nazizm i stalinizm jako dwa systemy sprawowania władzy cechujące się przestępczym charakterem działań funkcjonariuszy państwowych umotywowanych właśnie w sposób wskazany w art. 3 ustawy o IPN. Jednakże niewykluczone jest, że zbrodnie przeciwko ludzkości ścigane przez IPN nie będą związane z tymi systemami⁶¹. Tym samym każdorazowo poddane ocenie przestępstwo będzie wymagało ustalenia na gruncie różnych metod wykładni pozajęzykowej, czy było one popełnione w ramach masowej zbrodniczej działalności państwa nazistowskiego lub stalinowskiego. W dalszej części artykułu zaprezentowano niektóre przykłady zbrodni przeciwko ludzkości charakteryzujących się omawianą cechą masowości.

⁵⁹ Zupełnie odrębny problem w tym ostatnim przypadku jest związany ze stanem świadomości osób niebędących funkcjonariuszami publicznymi, których zachowania noszą cechy przestępstw wskazanych w art. 3 ustawy o IPN. Problem ten sprowadza się do pytania, czy zachodzą podstawy do ścigania ich za zbrodnie przeciwko ludzkości (a tym samym, czy karalność tych czynów nie ulega przedawnieniu) przy braku z ich strony świadomości tego, że są oni inspirowani w swych przestępczych działaniach przez funkcjonariuszy publicznych, lub braku w czasie popełniania przestępstwa świadomości, że ich bezprawne działania są tolerowane przez funkcjonariuszy publicznych. Treść przepisu art. 3 ustawy o IPN wprost nie normuje tej kwestii. Dlatego wymaga ona odrębnej dogłębnej analizy dogmatycznej wykraczającej poza przedmiot niniejszego opracowania.

⁶⁰ Postanowienie SN, II KKN 175/99, i powołany tam pogląd L. Gardockiego, *Zarys prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 1985, s. 37.

⁶¹ Np. śledztwo Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, S 24/00/Zi, dotyczące czynów popełnionych przez władze francuskie w Vichy.

Zagadnienia intertemporalne

Zbrodniami przeciwko ludzkości są czyny określone obecnie w definicji zawartej w art. 3 ustawy o IPN oraz ww. definicjach zamieszczonych w aktach prawa międzynarodowego bez względu na to, jakie przepisy karne obowiązywały w danym momencie w naszym systemie prawa wewnętrznego. Wszelkie zachodzące zmiany prawa karnego w tym zakresie, a w szczególności w zakresie unormowań części szczególnej kk, podlegają ocenie według wskazań zawartych obecnie w art. 4 § 1 kk⁶².

Analiza poglądów prawnych dotyczących ustalania, która z pozostających w kolizji czasowej ustaw jest „względniejsza dla sprawcy”, pozwala na stwierdzenie, że większość z nich prowadzi do nieuzasadnionych wniosków, a w konsekwencji także do niezgodnego z treścią art. 4 § 1 kk stosowania prawa materialnego. Na gruncie judykatury i doktryny zaprezentowano w tym zakresie wiele rozwiązań, jednakże w większości mają one charakter kazuistyczny, a przez to dotyczą tylko jednostkowych sytuacji. Okoliczność ta decyduje, iż ich omówienie, uogólnienie i ewentualne usystematyzowanie przekracza ramy wyznaczone przez cele niniejszego artykułu. Na potrzeby prezentowanych rozważań omówiony zostanie jeden z poglądów, który, choć poddawany krytyce, w praktyce prowadzi do najtrafniejszych rozstrzygnięć, z uwzględnieniem prawidłowości stosowania normy międzyczasowej zawartej w art. 4 § 1 kk.

Pogląd ten, autorstwa Władysława Woltera⁶³, z pewnymi modyfikacjami, które, jak się wydaje, należy wprowadzić w stosunku do wówczas opublikowanej wersji, sprowadza się do opisu czynności zastosowania reguły prawa karnego intertemporalnego zawartej w art. 4 § 1 kk, polegającej w praktyce na dokonaniu „dwóch operacji roboczych”⁶⁴ – w pierwszej kolejności na dokonaniu **hipotetycznego** wydania wobec sprawcy orzeczenia⁶⁵ na podstawie tekstu ustawy nowej (kodeks karny z 1997 r.), a następnie takim samym **hipotetycznym** wydaniu orzeczenia na podstawie tekstu ustawy (lub ustaw) poprzednio obowiązującej (na przykład kodeks karny z 1932 r. lub/i kodeks karny z 1969 r. – będący w takiej sytuacji albo jedyną ustawą poprzednio obowiązującą, albo tylko ustawą „pośrednią”). Przy czym zaznaczyć należy, że obydwa te „**hipotetyczne** orzeczenia” powinny uwzględniać „cały konkretny sprawę”, a więc wszystkie te okoliczności, które mają wpływ na treść rozstrzygnięcia dotyczącego wszelkich konsekwencji materialnokarnych odnoszących się do danego sprawcy (np.

⁶² Por. np. uchwałę SN, I KZP 39/91. W orzeczeniu mowa jest o przepisie art. 2 kk z 1969 r.

⁶³ W. Wolter, *Glosa do wyroków Sądu Najwyższego za dnia 13.01.1970 roku sygn. V KRN 402/68, z dnia 27.02.1970 roku sygn. R.w 128/70 i z dnia 1.07.1970 roku sygn. IV KR 103/70*, „Państwo i Prawo” 1971, nr 1, s. 173 i n.

⁶⁴ W rzeczywistości, jeżeli przedmiotem omawianych ocen będzie więcej niż jedna „ustawa poprzednio obowiązująca”, wówczas będziemy mieć do czynienia z więcej niż dwiema „operacjami roboczymi”.

⁶⁵ Autor poglądu posługiwał się pojęciem „wymierzanie kary”, jednakże dla pełniejszego odzwierciedlenia problemu w niniejszym opracowaniu używany będzie zwrot „wydanie orzeczenia”, gdyż uwzględnia on wszystkie konsekwencje prawne rozstrzygnięcia wydanego w sprawie karnej, a więc także możliwość np. orzeczenia środka probacyjnego w postaci warunkowego umorzenia postępowania, które oczywiście nie stanowi wymierzenia oskarżonemu kary.

zbrodni przeciwko ludzkości). Nadto należy tu mieć także na względzie cały stan prawny („ustawę”), na mocy którego dokonywana jest taka ocena. Wynik obydwu (lub więcej) tak przeprowadzonych czynności (ocen) dostarczy odpowiedzi na pytanie, która z pozostających w kolizji czasowej ustaw jest względniejsza dla sprawcy.

W tym miejscu należy również zwrócić uwagę na to, że obowiązek uwzględnienia przy dokonywaniu kwalifikacji prawnej czynów jako przestępstw cięży nie tylko na sądzie orzekającym w danej sprawie, ale również na pozostałych organach procesowych, a więc także na prokuratorze prowadzącym śledztwo w sprawie o zbrodnię przeciwko ludzkości. Jednakże w przypadku prokuratora dobór ustawy względniejszej na podstawie przepisu art. 4 § 1 kk nie może być dokonywany w związku z hipotetycznym planowanym przez niego orzeczeniem (rozstrzygającym co do istoty sprawy w przedmiocie procesu), gdyż prokurator nie posiada uprawnień do orzekania w zakresie „wymierzania sprawiedliwości”. W związku z tym dokonywane przez prokuratora oceny intertemporalne powinny przebiegać nieco inaczej. W praktyce są one podobne do tych ocen, które prokurator formułuje w momencie ustalania treści swego wystąpienia oskarżycielskiego kończącego postępowanie jurysdykcyjne, a w szczególności gdy redaguje wnioski dotyczące treści mającego zapaść przed sądem orzeczenia (np. wyroku). Treść takich wniosków prokuratora opiera się na prognozowanej treści orzeczenia sądowego, zwłaszcza jego zgodności z obowiązującym prawem materialnym, a więc także art. 4 § 1 kk. Tym samym należy stwierdzić, że prokurator prowadzący śledztwo o zbrodnię przeciwko ludzkości, ustalając względność ustawy w rozumieniu art. 4 § 1 kk i stosownie kwalifikując w ten sposób czyn, będący przedmiotem danego postępowania przygotowawczego, dokonuje tych ocen w odniesieniu do „prognozowanej” treści orzeczenia (np. wyroku), jakie ma być lub mogłoby być⁶⁶ wydane przez sąd w danej sprawie.

Przedstawione powyżej czynności, co dodatkowo należy podkreślić, nie prowadzą się w istocie do prostej oceny dolnej i górnej granicy kary (środka karnego)⁶⁷, stanowiącej sankcję za popełnienie danego rodzaju przestępstwa, oraz do stwierdzenia, że wydane w ramach poszczególnych „operacji roboczych” hipotetyczne orzeczenie będzie się mieścić w wyznaczonych przez granice kary (środka karnego) „widełkach”. Wynika to stąd, iż dokonanie przez ustawodawcę zmiany granic zagrożenia za popełnienie danego przestępstwa świadczy o pewnym przesunięciu „wagi” danego penalizowanego czynu – uznaniu go za mniej lub bardziej niebezpieczny poprzez zaniżenie lub zawyżenie wysokości grożącej w związku z jego popełnieniem kary (środka karnego). W ten sposób takie same kary orzeczone za to samo przestępstwo na mocy zmienionych w czasie przepisów – z których jeden przewiduje wyższą, a drugi niższą granicę

⁶⁶ W przypadku ustalenia tożsamości sprawców przestępstwa albo gdyby ustalony sprawca żył. To zastrzeżenie wynika z faktu, że większość postępowań przygotowawczych prowadzonych przez pion śledczy IPN w sprawach o zbrodnie przeciwko ludzkości kończona jest postanowieniem o umorzeniu śledztwa wobec niewykrycia sprawcy przestępstwa (art. 322 § 1 kpk) albo wobec jego śmierci (art. 17 § 1 pkt 5 kpk).

⁶⁷ W praktyce to właśnie kwestia wymiaru kar i orzekania środków karnych oraz okoliczności wpływające na ich wysokość najczęściej decydują o wyborze ustawy względniejszej.

zagrożenia, w rzeczywistości nie są tymi samymi karami, gdyż jedna z nich jest łagodniejsza od drugiej⁶⁸.

Wybrane przykłady zbrodni przeciwko ludzkości w rozumieniu art. 3 ustawy o IPN

Wskazane poniżej przypadki, w których występują różne rodzaje czynów stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości, nie wyczerpują całości możliwych sytuacji, gdy tego rodzaju przestępstwa są lub były przedmiotem prowadzonych postępowań karnych. Przykłady dobrano tak, aby jedynie zobrazować granice omawianego zagadnienia. Prezentowane poniżej propozycje kwalifikacji prawnej czynów z okresu II wojny światowej często odnoszą się do przestępstw będących jednocześnie zbrodniami przeciwko ludzkości i zbrodniami wojennymi. Dlatego wielokrotnie w ramach dokonywanych ocen uwzględniane są unormowania zawarte w obecnie obowiązującym kodeksie karnym zawierającym poszczególne typy zbrodni wojennych. Wynika to z możliwości krzyżowania się ocen prawnych dotyczących tych czynów i jednoczesnego zaliczania ich do różnych kategorii.

A. Zbrodnie z okresu okupacji hitlerowskiej

a) umyślne pozbawienie życia

Zbrodniami przeciwko ludzkości są prawie wszystkie czyny, o które obecnie prowadzone są przez Oddziały Komisje Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu postępowania z art. 1 pkt 1 dekrety sierpniowego, gdyż stanowią one zazwyczaj zbrodnie ludobójstwa (jako popełnione w zamiarze zniszczenia grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa) albo stanowią inne poważne prześladowania z powodu przynależności do grupy politycznej (na przykład przynależności do likwidowanej przez gestapo organizacji partyjnej – Stronnictwa Narodowego lub później – PPR). W tym drugim przypadku przestępstwa, które są przedmiotem poszczególnych postępowań przygotowawczych, były popełniane przez funkcjonariuszy publicznych państwa niemieckiego – albo żołnierzy Wehrmachtu, albo na przykład funkcjonariuszy gestapo, lub też funkcjonariuszy różnych formacji administrujących obozami itp. Jeżeli zachowanie sprawcy wyczerpało znamiona przepisu art. 118 § 1 kk (zbrodnia ludobójstwa) – należy zastosować instytucję kwalifikacji kumulatywnej określonej w art. 11 § 2 kk z przepisem art. 1 pkt 1 dekrety sierpniowego⁶⁹. Ponadto w poszczegól-

⁶⁸ Bardziej obrazowo opisując to zagadnienie, można wskazać na przykład, gdy sędzia chcąc orzec za dane przestępstwo karę w wysokości połowy przewidzianej w przepisie części szczegółowej sankcji, ma do wyboru dwa kolidujące ze sobą w czasie przepisy – jeden przewidujący zagrożenie w wymiarze od 1 do 10 lat pozbawienia wolności, a drugi od 2 do 12 lat pozbawienia wolności. Tym samym w pierwszym wypadku przewidziana przez sąd kara będzie wynosić 5 lat, a w drugim – 7 lat, co oczywiście powinien zdecydować, przy jednoczesnym braku innych okoliczności o charakterze prawnym wpływających na zastosowanie przepisu art. 4 § 1 kk, o wyborze ustawy zawierającej pierwszy z tych przepisów jako względniejszej dla sprawcy.

⁶⁹ Na gruncie obowiązującego prawa karnego dopuszczalne jest tzw. „krzyżowanie się” typów kwalifikowanych przestępstw, a w omawianym przypadku zarówno przepis art. 1 pkt 1 dekrety

nych sprawach może zaistnieć konieczność uwzględnienia w opisie i kwalifikacji prawnej czynu przepisu art. 123 § 1 kk (zbrodnia wojenna popełniona przez naruszenie obowiązującego wówczas prawa międzynarodowego). Także wówczas problem ten powinien być rozstrzygnięty przy uwzględnieniu treści art. 11 § 2 kk. Możliwość zastosowania przepisów obecnie obowiązującego kodeksu karnego, z uwzględnieniem wymogów przewidzianych w art. 4 § 1 kk, jest uzasadniona zagrożeniem przewidzianym w art. 1 pkt 1 dekretu sierpniowego.

W literaturze⁷⁰ oraz komentarzu⁷¹ wymieniano konkretne przypadki zastosowania w przeszłości wobec sprawców zabójstw przepisu art. 1 pkt 1 dekretu sierpniowego. Obecnie kwalifikacja ta znajduje zastosowanie w przeważającej większości prowadzonych w tym zakresie spraw.

b) poważne uszkodzenie ciała lub rozstrój zdrowia

Spowodowanie tego rodzaju przestępstwa stanowi zbrodnię przeciwko ludzkości, gdyż albo istnieją podstawy do stwierdzenia, że jest ono zbrodnią ludobójstwa w rozumieniu art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa albo, w razie ustalenia, że zachodzi poważny rozstrój zdrowia w zakresie innym niż zdrowie psychiczne lub też zostanie ustalona działalność sprawcy jedynie z motywacji politycznej, możliwe jest wykazanie, że tego rodzaju czyn stanowi „inne poważne prześladowanie” w rozumieniu art. 3 ustawy o IPN. W ramach kwalifikacji prawnej tych czynów nie będą tu miały jednak zastosowania przepisy art. 118 § 1 kk i art. 123 § 2 kk. Przyczyną tego jednakże nie jest brak w czasie popełnienia zbrodni danego typu przestępstwa, ale wymogi określone w art. 4 § 1 kk. Wynika to z faktu bardzo surowego zagrożenia przewidzianego w tych przepisach, które zawsze będzie miało wpływ na stwierdzenie, że poprzednio obowiązujące unormowanie przewidujące odpowiedzialność karną za przestępstwa skutkowe tego rodzaju są względniejsze dla sprawcy. Należy wówczas rozważyć na przykład zastosowanie art. 235 § 1 kk z 1932 r., o ile, rzecz jasna, czyn potraktowany zostanie jako przestępstwo popełnione w ramach opisanej wcześniej motywacji stanowiącej podłoże działania nazistowskiego aparatu państwowego.

c) bezprawne pozbawienie wolności

W zakresie tej kategorii czynów należy uwzględnić w szczególności wszystkie przypadki bezprawnego (bo na podstawie nielegalnego prawa, np. karnego) umieszczania w więzieniach i obozach (koncentracyjnych i innych). To, iż przyczyny pozbawiania wolności przez funkcjonariuszy władz okupacyjnych miały sformalizowane podstawy prawne, nie ma tu znaczenia, gdyż wobec nielegalności agresji niemieckiej na Polskę prawo ustanawiane na terytorium naszego kraju przez władze okupacyjne było „nielegalne”⁷².

sierpniowego, jak i przepis art. 118 § 1 kk są przepisami szczególnymi (kwalifikowanymi) wobec zbrodni zabójstwa unormowanej obecnie w art. 148 § 1 kk.

⁷⁰ L. Kubicki, *Zbrodnie wojenne w świetle prawa polskiego*, Warszawa 1963, s. 161–162.

⁷¹ R. Ignatiew, *Komentarz do art. 1 pkt 1 dekretu z dnia 31 sierpnia 1944 roku o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (tekst jednolity Dz. U. z 1946 roku nr 69 poz. 377 z późn. zm.)*, załącznik do pisma Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku, nr Ko 22/01 (materiał niepublikowany).

⁷² Jedną z podstaw do stwierdzenia nielegalności aktów prawnych, na mocy których represjonowano Polaków w czasie okupacji, m.in. przez pozbawianie ich życia i wolności, jest treść niemieckiej

Pozbawienie wolności nie zostało wprost zaliczone na gruncie prawa międzynarodowego do zbrodni ludobójstwa. Może ono stanowić ludobójstwo, jeżeli tego rodzaju działania sprawców zostaną połączone z „rozmyślnym stworzeniem dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego” (art. II pkt „c” Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa). W pozostałych przypadkach każdorazowo istnieją podstawy do przyjęcia, że bezprawne pozbawienie wolności dokonane w warunkach motywacji wskazanej w art. 3 ustawy o IPN stanowi przejaw „poważnych prześladowań”.

Popelnione w tym zakresie czyny miały zazwyczaj charakter złożony, gdyż były połączone z innymi nielegalnymi zachowaniami sprawców (na przykład znęcaniem się nad osobami pozbawionymi wolności itp.), co powinno także znaleźć stosowne odzwierciedlenie w kwalifikacji prawnej czynu. Podstawą do kwalifikacji prawnej czynu powinien tu być przepis normujący bezprawne pozbawienie wolności. Jednak w razie ustalenia, że dane zachowanie stanowi także zbrodnię wojenną, podobnie jak w poprzednich przypadkach, brak jest podstaw, z uwagi na treść art. 4 § 1 kk, do kwalifikowania go na mocy art. 124 kk. Tym samym zastosowanie będą tu wówczas miały na przykład przepisy art. 248 § 1 lub 2 kk z 1932 r.

d) deportacje (przesiedlenia)

Działania przestępcze dotyczyły tu oczywiście ludności cywilnej. Dla oceny prawnej czynu stanowiącego deportację (przymusowe wysiedlenie) i jednocześnie zbrodnię wojenną także nie będzie miał zastosowania przepis art. 124 kk (typ przestępstwa wprowadzony po raz pierwszy w kodeksie karnym z 1997 r.) – z uwagi na to, iż jest to zbrodnia w rozumieniu art. 7 § 2 kk. Bezsporne jest to, iż czyn taki stanowi zbrodnię przeciwko ludzkości (wynika to stąd, iż jest wprost wskazany w definicjach określających zbrodnie przeciwko ludzkości zawartych w aktach prawa międzynarodowego). Dlatego dla podstaw pociągnięcia jego sprawców do odpowiedzialności karnej niezbędne jest odszukanie „normatywnego” odpowiednika przepisu art. 124 kk w przepisach „względniejszych” w rozumieniu art. 4 § 1 kk – obowiązujących w czasie, gdy miał on miejsce. Zastosowanie mogą tu znaleźć przepisy art. 248 § 2 kk z 1932 roku i ewentualnie art. 251 kk z 1932 r.

e) znęcanie się

Obecny kodeks karny wprowadził w art. 123 § 2 kk typy przestępstw, które w zakresie znamion strony przedmiotowej przewidują następujące zachowania sprawców naruszających prawo międzynarodowe:

- tortury,
- okrutne traktowanie,
- nieludzkie traktowanie.

W razie ustalenia motywacji przewidzianej w art. 3 ustawy o IPN czyny te stanowią, rzecz jasna, zbrodnie przeciwko ludzkości, gdyż nie ma jakichkolwiek

ustawy z 25 VIII 1998 r. o uchyleniu narodowosocjalistycznych bezprawnych wyroków wydanych w postępowaniach karnych w okresie od 10 I 1933 r. Podstawą do wydania tych orzeczeń były bezprawne akty prawne, m.in. rozporządzenie o postępowaniu karnym przeciwko Polakom i Żydom na terenach wschodnich włączonych do Rzeszy z 4 XII 1941 r. (zob. Pismo Dyrektora Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z 13 III 2003 r., Or 11/03).

wątpliwości, że ich charakter wskazuje na to, iż są to „poważne prześladowania”. Nadto takie kategorie zachowań wprost wymieniano w aktach prawa międzynarodowego odnoszących się do zbrodni przeciwko ludzkości. Jednakże podobnie jak w poprzednich przypadkach, także i tu bardzo surowe zagrożenie decyduje o tym, iż zgodnie z treścią art. 4 § 1 kk zastosowanie będą miały poprzednio obowiązujące przepisy przewidujące inne typy przestępstw – jednak odpowiadające właśnie tak ustalonym zachowaniom sprawców.

Omawiane czyny to w praktyce różnego rodzaju formy znęcania się, na przykład przez funkcjonariuszy gestapo w trakcie śledztw przeciwko osobom pozbawionym wolności na podstawie nielegalnie wydanych przez władze okupacyjne aktów niemieckiego prawa karnego obowiązujących Polaków i Żydów. W ramach oceny prawnej tych zdarzeń można wziąć pod uwagę na przykład przepis art. 246 kk z 1932 r. w pozostający w zbiegu kumulatywnym z art. 248 § 1 lub 2 kk z 1932 r.

B. Zbrodnie okresu stalinowskiego

a) represje sądowe

W powołanym wcześniej postanowieniu Sądu Najwyższego (II KKN 175/99) za zbrodnie przeciwko ludzkości uznane zostały zachowania funkcjonariuszy UB mające miejsce w trakcie czynności śledczych wobec osób przesłuchiwanym, które zakwalifikowano na podstawie przepisów kodeksu karnego z 1932 r. – art. 246 (znęcanie się), art. 240 (pobicie) i art. 286 § 1 (nadużycie władzy). Uzasadnieniem dokonanej przez Sąd Najwyższy oceny prawnej była teza orzeczenia, na którą składały się następujące dwie okoliczności:

– sprawcy działali w strukturach systemu państwa totalitarnego, o których mowa w art. 2 „a” ustawy o GKBZpNP, posługującego się na wielką skalę terrorem dla realizacji celów politycznych i społecznych [wskazano tu na przepis normujący pojęcie zbrodni stalinowskiej, a więc Sąd Najwyższy miał na myśli struktury państwa komunistycznego istniejące do 1956 r. – P.P.],

– sprawcy co najmniej aprobowali ten sposób realizacji polityki władz państwa, a tym samym, popełniając te czyny, brali świadomie udział w prześladowaniach ze względów politycznych (to stwierdzenie, co wynika z treści uzasadnienia orzeczenia, odnosi się do wspomianej motywacji politycznej represji w ramach działań podejmowanych przez funkcjonariuszy).

W toku prowadzonych postępowań dotyczących tzw. „przestępczych śledztw” (lub inaczej – tzw. „niedozwolonych metod śledczych”) w okresie stalinowskim, w razie ustalenia, iż zachowanie sprawcy (np. funkcjonariusza UB lub Informacji Wojskowej) nosiło takie cechy – stanowić ono będzie zbrodnię przeciwko ludzkości. Oczywiście, w zależności od ustaleń dotyczących na przykład skutków przestępczego działania (spowodowanie obrażeń ciała lub rozstroju zdrowia, stanu bezpośredniego niebezpieczeństwa dla życia itp.) kwalifikacja prawna tego rodzaju czynów powinna uwzględniać przestępstwa skutkowe przewidziane w kodeksie karnym. Przyjęcie takiej kwalifikacji prawnej czynów opartej na przepisach kodeksu karnego z 1932 r. powinno wynikać z zastosowania przepisu art. 4 § 1 kk. Tym samym to, iż w sprawie będącej przyczyną wyrażenia przez Sąd Najwyższy poglądu prawnego zastosowano przepisy kk z 1932 r. – nie

oznacza, że istnieje obowiązek uwzględniania tylko tej ustawy karnej. Jednak przestępcze zachowania funkcjonariuszy najczęściej wyczerpują znamiona przestępstwa określonego w art. 246 kk zagrożonego surową karą do 10 lat pozbawienia wolności – stąd zachodzi konieczność, przy uwzględnieniu reguły przewidzianej w art. 4 § 1 kk – stosowania jako względniejszej ustawy karnej poprzednio obowiązującej.

W ramach represji sądowych stanowiących zbrodnie przeciwko ludzkości, przy wykorzystaniu tej samej argumentacji oraz spełnieniu wskazanych przez Sąd Najwyższy warunków – do tej kategorii czynów należy również zaliczyć tzw. **zabójstwa sądowe**. Z tymi czynami związana jest kwestia odpowiedzialności sędziów i prokuratorów za popełnione zbrodnie⁷³. Kwalifikacja prawna tych czynów także będzie uzależniona od treści art. 4 § 1 kk.

Podobnie sytuacja przedstawia się w razie bezprawnego pozbawienia wolności w ramach działalności śledczej funkcjonariuszy obu policji politycznych oraz prokuratorów, na przykład wojskowych.

W ramach systemu stalinowskiego dopuszczano się także na masową skalę zabójstw i innych czynów bez pozorów legalności związanych z prowadzoną sprawą karną przeciwko danej osobie. Czyny te również były popełniane z przyczyn politycznych lub narodowościowych, a ich charakter decydował o przyjęciu, że stanowiły „poważne prześladowania” w rozumieniu art. 3 ustawy o IPN. Do tych czynów należy zaliczyć na przykład

a) deportacje ludności cywilnej do ZSRR (na przykładzie Śląska)

W śledztwie prowadzonym przez Oddziałową Komisję w Katowicach⁷⁴ ustalono, iż oprócz przyczyn ekonomicznych, jakimi była potrzeba uzyskania przez ZSRR darmowej dobrze wyszkolonej siły roboczej, władze podejmujące decyzje w kwestii deportacji mieszkańców Górnego Śląska i Śląska Opolskiego kierowały się motywami narodowościowymi. Wynikało to z faktu zatrzymywania i wywożenia osób, które podpisały volkslistę⁷⁵.

b) umieszczanie w obozach osób, które podpisywały w okresie okupacji volkslistę, oraz inne przestępstwa związane z funkcjonowaniem tych obozów.

Podobnie jak w poprzednim przypadku, także i tu motywem pozbawiania wolności poszczególnych osób było wpisanie na volkslistę. W sprawie prowadzonej przez Oddziałową Komisję w Katowicach przeciwko Salomonowi M. o przestępstwa związane z funkcjonowaniem obozu w Świętochłowicach-Zgodzie⁷⁶ na podstawie dokonanych ustaleń faktycznych wyciągnięto wnioski, że zachowanie sprawcy było ukierunkowane na spowodowanie śmierci osadzonych w obozie więźniów. Charakter tych działań dostarczył podstaw do przyjęcia, że sprawca

⁷³ Zob. W. Kulesza, *Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądową* [w:] *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2001, s. 507–515; także L. Rączy, *Pojęcie zbrodni sądowej ze szczególnym uwzględnieniem aspektów praktycznych prowadzonych śledztw* [w:] *Materiały z konferencji...*

⁷⁴ Śledztwo o sygn. S 8/00/Zk.

⁷⁵ Zob. A. Kwieciński, *Ustalenia śledztwa w sprawie deportacji Górnoszlązaków do ZSRR*, referat wygłoszony w trakcie sesji naukowej organizowanej w Muzeum Śląskim w Bytomiu 12 II 2004 r. przez OBEP IPN w Katowicach pt. *Deportacje Górnoszlązaków do ZSRR w 1945 roku* (w druku).

⁷⁶ Śledztwo o sygn. S 61/01/Zk.

usiłował dopuścić się zbrodni zabójstwa. Jednocześnie do kwalifikacji prawnej jednego z zarzuconych mu czynów zastosowano przepis art. 118 § 2 kk. Drugi z czynów objętych postanowieniem o zmianie zarzutów zakwalifikowano z art. 119 § 2 kk i art. 207 § 1 i 3 kk przy zastosowaniu art. 11 § 2 kk. W tym przypadku, uwzględniając wszystkie okoliczności czynu i faktycznie grożącą podejrzanemu surową karę, prokurator uznał, że zachodzą podstawy do zastosowania przepisów normujących w obecnym kodeksie karnym zbrodnie przeciwko ludzkości, a przepis art. 4 § 1 kk nie stwarza w tym zakresie jakichkolwiek przeszkód.

c) pojedyncze lub masowe zabójstwa z przyczyn politycznych niezwiązane z prowadzonymi postępowaniami karnymi.

Jako przykład takiego czynu można wymienić sprawę tzw. „likwidacji” przez funkcjonariuszy MBP członków zgrupowania NSZ z terenów Podbeskidzia pod dowództwem Henryka Flamego „Bartka”⁷⁷. Z dokonanych w toku śledztwa ustaleń wynika, iż w ramach akcji fikcyjnego przerzutu zgrupowania na ziemie zachodnie funkcjonariusze UB dopuścili się masowych zabójstw około 200 członków tego zgrupowania. Wstępnie przyjęto kwalifikację prawną z art. 148 § 1 pkt 4 kk, jednakże w istocie czyn wyczerpuje znamiona przestępstwa z art. 118 § 1 kk (przy uwzględnieniu treści art. 4 § 1 kk). W omawianej sprawie zachodziłaby konieczność orzeczenia najsurowszej kary za popełnione przestępstwo i dlatego okoliczność ta decyduje o możliwości zastosowania przewidzianego w kodeksie karnym przepisu określającego zbrodnię ludobójstwa.

d) zmuszanie do odbywania służby wojskowej w batalionach górniczych lub budowlanych

O ile brak jest podstaw do uznania za przestępstwo samego faktu powoływania obywateli do odbywania służby wojskowej, nawet w okresie stalinowskim, o tyle organizowanie zastępczej służby wojskowej w ramach tzw. batalionów górniczych i budowlanych⁷⁸, z uwagi na realia służby w tych jednostkach, winno być potraktowane jako czyn zabroniony. W rzeczywistości ta forma odbywania służby wojskowej polegała na zmuszaniu do wykonywania niewolniczej pracy na przykład w kopalniach uranu, węgla kamiennego, czy też najcięższych prac remontowo-budowlanych praktycznie bez jakiegokolwiek zabezpieczenia określonego obecnie jako „bezpieczeństwo i higiena pracy”. Ponadto należy zwrócić uwagę na to, iż ustawodawca, ustalając podstawy dla świadczeń materialnych przysługujących osobom, które odbywały służbę wojskową w tej formie, przewidział, iż stanowiła ona przejaw represji okresu stalinowskiego⁷⁹.

Czyny te należy nadto traktować jako co najmniej przestępstwo zmuszania do określonego zachowania (art. 251 kk z 1932 r. lub art. 191 § 1 kk). Jednakże, w zależności od formy i sposobu realizacji stosowanych wobec poszczególnych

⁷⁷ Sprawa Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, S 74/01/Zk.

⁷⁸ Zob. np. tytuł Ustawy z 2 IX 1994 r. o świadczeniu pieniężnym i uprawnieniach przysługujących żołnierzom zastępczej służby wojskowej przymusowo zatrudnianym w kopalniach węgla, kamieniołomach, zakładach rud uranu i batalionach budowlanych (Dz. U. 2001, nr 60, poz. 622 z późniejszymi zmianami).

⁷⁹ W preambule do ww. ustawy stwierdzono: „Uznając, że przymusowe zatrudnianie żołnierzy zastępczej służby wojskowej w kopalniach węgla, kamieniołomach, zakładach wydobywania rud uranu i batalionach budowlanych stanowiło szczególny rodzaj represji z przyczyn politycznych”.

osób represji, mogą zaistnieć podstawy dla uwzględnienia w ramach kwalifikacji prawnej poszczególnych przestępstw innych przepisów, na przykład dotyczących znęcania się lub zamierzonego narażania na niebezpieczeństwo utraty życia lub zdrowia.

Sposób doboru „rekrutów” do służby w tych batalionach świadczy o celowości działania osób za to odpowiedzialnych – kierowano do tej służby wyłącznie mężczyzn typowanych jako przeciwnicy lub ewentualni przeciwnicy polityczni, na przykład synów przedwojennej inteligencji, byłych członków organizacji niepodległościowych i antykomunistycznych (m.in. AK, NSZ itp.) lub tzw. kułaków. Zorganizowany sposób wykonywania pracy w ramach batalionów świadczył o nastawieniu na zamęczenie lub wręcz wyniszczenie fizyczne powołanych do odbycia tej służby. Wszystkie te okoliczności świadczą o tym, iż obok cechy masowości⁸⁰ i motywacji politycznej leżącej u podstaw zorganizowania tej formy zastępczej służby wojskowej czyni składające się na przymusowe wcielanie do tego rodzaju służby należy traktować jako poważne prześladowania w rozumieniu art. 3 ustawy o IPN.

PRZEMYSŁAW PIĄTEK (ur. 1968) – prokurator Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, doktorant Katedry Prawa Karnego i Kryminologii na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, zajmuje się problematyką karnomaterialną ścigania zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni komunistycznych. Autor artykułów: *Naruszenie praw człowieka jako znamię strony przedmiotowej zbrodni komunistycznych* („Problemy Prawa Karnego”, w druku), *Co jest zbrodnią komunistyczną?* („Rzeczpospolita”, 7 XI 2003).

Chosen issues of amenability to law for crimes against humanity defined in article 3 of Act on Institute of National Remembrance

Author presents some of substantive law issues concerning crimes against humanity currently persecuted by Chief Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation of the Institute of National Remembrance. In the introductory part there are presented problems related to the virtues which led to introducing a regulation into the Act of 18 December 1998 on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (Journal of Laws, 19 December 1998), on the basis of which crimes against humanity, including both crimes of Nazi occupation and crimes committed in Stalin period, are currently persecuted.

In the following part of the article issues which are vital for the correct interpretation and consequently for practical use of article 3 of Act on Institute of National Remembrance by the lawyers are explained. These issues are as follows: legal nature of the definition included in a regulation, elements which define the notion of crime against humani-

⁸⁰ Szacuje się, iż służbę w batalionach odbywało kilkaset tysięcy osób – zob. np. kserokopie dokumentów zawartych w aktach śledztwa Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, S 72/01/Zk.

ty, time of committing deeds recognized as crimes against humanity, relation to notions of crime and offence defined in the Criminal Code, interdependence between crimes against humanity and types of crimes defined in Polish criminal law, so called subject matters, especially intention to commit deeds recognized as crimes against humanity, subject of a crime, that is a person, who can be a perpetrator of a deed recognized as crime against humanity, the „mass character” of those deeds and a very important (especially for apprehended perpetrators) issue of so called intertemporal law.

In the final part the author presents most often disclosed kinds of crimes recognized as crimes against humanity committed in 1939–1956 on the example of subjects of investigations by particular Branch Commissions for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation.